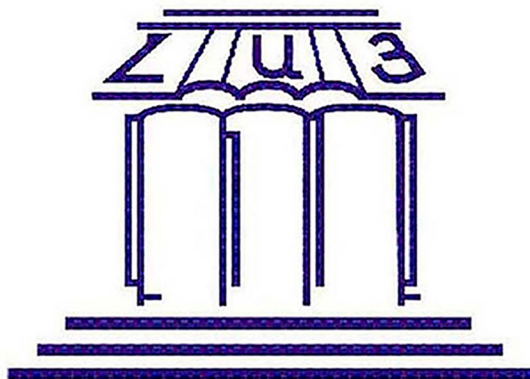

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նշ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Լ. ՅԱՐԳՅՈՒԼ

ՃԱՆԿԵՐ

ԽՍՀՄ ԺՈՂՈՎՈՐ ԲՆԵՐԻ ԿՈՆՏ.
ՀՐԱՏԱՐԱԿԶ. — ԻՐԱՎԱ, 1931

891.99

72-33

10 9 NOV 1931

891.99
10-33

պ

ԼՅՈՒՍԻ ԹԱՐԳՅՈՒԼ

Ճ Ա Ն Կ Ե Ր

ԽՍՀՄ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ԿՐՆՏՐՈՆԱԿ. ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԻՐԱՆԿՈՒՄ 1931

553
38

I.

Ինչքան, ինչքան ժամանակ ե անցել այն որերից, բայց կարծես հենց այսօր լինի: Թվում ե, վոր յես դեռևս մի աղջկուկ, խոպոպիկներս անկարգ շաղ տված ուսերիս, վազվզում եմ թիթեռների յետևից ու կորչում ծաղիկների մեջ:

Գարուն ե. համասփյուռ բուրմունքով. պարտեզի ծառերն անհամար ծաղիկներից կռացել են մինչ գետին, իսկ գետինն ասես պարսկական ճոխ գորգ. բուրաստանում վարդի թփեր շարեշար, նրանց ճղներում հյուսված սոխակի բները տարուբերվում են սյուքից. զեփյուռը ծաղկի թերթեր ե խաղացնում ողում. ապա անձրևի նման շաղ տալիս դեմքիդ. մայիս ամսում ծաղկեթերթյա, հոտավետ անձրև:

Թռչունները ճախրում են արեշատ ողում ու մեկ ել սեսար սկսում համերգը: Յերկնահաս բարդիները նվազակցում են բարձրից ու նրանց խիտ թաղարների արանքից մազվում ե յերկնքի ժպիտը կապույտ:

Կարծես դեռ զգում եմ, ինչպես զուլալ առվակները խոխոջով թավալում են ծաղկանց ծոցը, ապա գույնզգույն թերթիկներով նախշոտված, թափվում բալի ավազանը, պտտվում են, պտտվում ձկնիկների հետ, խողովակներով մղվում փողոց, միանում մայր աղբյուրին ու արդեն փրփրակալած վազում դեպ ծովը ծավի... Ծովը ծավի՜ լազուր յերկինքը գրկած:

Գարնանային արեւ ե խանձում ե ե շոյում. հաճելի տաքությունը դուր ե յեկել մեր կատվին. նրա կանաչ-կապույտ աչքերը ժպտում են, իսկ յերկար մազերը փայլկտում մետաքսի նման:

Կարճրակատար աքլորը կտկտացնում է հավերին նորածիլ ածուները քճճելու: Տատս ծնկներին տալով վազում է հեռվից ու դեռ չհասած՝ շարտում ձեռնափայտը:

— Բը՛շ-բը՛շ-բը՛շ... նմշներդ կտրվի, խա վալա...

Շատ զարմանելի կին էր տատիկս:

Ցերեկները նա այնքան լիքն էր յերևում, փարթամ, իսկ յերեկոյան պառկելիս, յերբ հանվում էր, հանվում, հանվում՝ հանկարծ դառնում էր նիհարկիկ, փայտի կտոր:

— Կինը վոր կլալ չերեա, քելիլիս հետեն ու առաջ վոր չըորորա, ել ինչի՞ խամար ի... հպարտանում էր նա:

Գեղեցիկ կին էր տատս, քաղցրախոս: Թութուշիկ դեմքի վրա դեռևս ուշագրավ էին նշաձև աչքերը: Հագնում էր գպուն-դալմա, սրմա դալթանով, ու արծաթ կոճակներով նախշած, վրայից թենոց-գյունոց, գլխին ֆես, ճակտին շաբած կեղծ վոսկիներով, իսկ ֆեսի վրայից մուգ գույնի ծաղկավոր յազմա:

Նա շատ էր սիրում հավաքել թաղի պառաջներին, նստել ալա խրիմյան ու խոսել խրիմյանից:

Նրա ամենասիրած խոսակցությունն էր դա:

— Ա՛խ-ախ... են խորոտիկ անվանդ մեռնեմ, Հայոց հայրիկ... հառաչում էր նա ու այնքան տարվում խրիմյանով, վոր գուլպա գործելիս հաճախ փախցնում էր հատերը, կամ նախշերը խառնում:

— Ե՛, քուրերիս ասեմ, մեկտեղ գնացինք Յերուսաղեմ. ե՛, յետով յել ասեմ՝ իրեք ամիս մնացինք Ըստամբուլ. մի ողա բռնինք խանի մեջ... խարցնողներաց կասինք մեկ ցնսից ենք. աման... բացականչում էր նա շփոթված՝ բերնին խփելով, — ես ի՞նչ ասի... հա, են ասի, վոր խանի մեջ երկու ողա բռնինք. ենտեղ բարեկամի աղջիկ ունի, գիշերներ կուգեր մոտս, խրիմյան մենակ կմներ:

Ցերեկում էր, վոր մի գաղտնիք էր կապված այդ ճանապարհորդության հետ:

Բայց ամենայն զգուշությամբ պահում էր տատիկս ու միայն պատմում հազար անգամ կրկնած աննշան մանրամասնությունները, վորը սակայն պառաջները լսում էին արտակարգ հետաքրքրությամբ ու վոգեկորված հարցնում:

— Դե Հաջ խաթուն (Յերուսաղեմ գնացուց հետո տատիս «Հաջի խաթուն» էյին ասում, իսկ մենք Հաջի մայրիկ), ասա, տիսնանք, ել ի՞նչ գիտես են սուրբ մարդու մասին:

Յեթե զրույցը սենյակում տեղի ունենար, Հաջի մայրիկը հառաչելով՝ յերկար կնայեր պատին խփած խրիմյանի նկարին, կարցունքոտվեր նույնիսկ ու «ե՛խ են խորոտիկ անվանդ մեռնեմ, Հայոց հայրիկ» ասելով, նորից կսկսեր —

— Մեկտեղ գնացինք Յերուսաղեմ, հետո իրեք ամիս մնացինք Ըստամբուլ... աղեյմ ֆուացինք:

Տատս հպարտ նայում էր մի խումբ նախանձոտ աչքերին ապա թարմ ծաղիկներ քաղում սիրելու նկարը դարելու:

Իսկ մեղանում ծաղիկներ այնքան ու այնպես բուրմնալի արևելքի ծաղիկները. բավական էր մի քանի թուփուզ վարդ ծաղկամանում ու ամբողջ սենյակը լցվում էր անուշահոտությամբ. դա յեր պատճառը, վոր շնորհիվ ուղե-քողոնի քացառիկ գործածությունը, հարսներն ու հարսնացուներն իրենց մարմինն ու շորերն ոճում էին ծաղիկների բուրմունքով. այսինքն՝ ծաղիկ թերթեր դնում շորերի մեջ ու այնուհետև իրենք ել բուրում էին ծաղիկների պես:

Առանց սեռի ու հասակի խտրություն, ամենքն էլ սիրում էին ծաղիկներ: Մեկին հյուր կանչելիս, վորպես հրավիրատուս՝ զրկում էին ծաղիկներ ու վորպես պատասխան ստանում դարձյալ ծաղիկներ:

Մի բարիք, վոր հավասարապես վայելում էին բոլորը, դա ծաղիկն էր, մեկը մյուսից ժպտուն ծաղիկներ, ծաղիկ-ծաղիկներ:

Սակայն այդ միատեսակ ծաղիկներ ցանոդ մարդկանց սրտերը միատեսակ չէին. բարախում էին տարբեր արագություններ, տարբեր հույզերով:

Հիշում եմ, մայրս հաճախ արցունքներով էր ջրում ժըպտացող ծաղիկները և յերկար ժամանակ մտածկոտ ու լճու մնում ծաղիկների մեջ, ապա գաղտադողի սրբում էր աչքերը, վոր լացը չտեսնեյինք, մենք, այսինքն յերկու յերեխաներս ու տատս պառավ:

Յերբինս յես ել կծկվում եյի մորս կողքին ու դառնացած հեկեկում։ Յերբ դատարկաձեռն դնում եյի հարևանների յերեխաների հետ «հյուր» խաղալու, չեյին թողնում լիքը սեղանին մոտենալ, ընդունում եյին, յերբ խաղը խաղացվում եր առանց ուտելիքի, այն ել ամենահասարակ վեճի ժամանակ ծաղրում եյին ու ծեծելով՝ հեռացնում։

— Յո՛ւյո՛ւյո՛ւյո՛ւ... աղքատ Լալո, աղքատ Լալո...

II.

Այդ ասիական նախադաշարված քաղաքում, միանգամայն անսպասելիորեն տարածված եր գրագիտությունը, նույնիսկ տատիկների ու մամիկների մեջ։

Յեվ այդ եր միակ ուրախալին այդ ասիական, նախադաշարված քաղաքում։

Բացի բավականին տարրական ու միջնակարգ դպրոցներից, կային նաև ամերիկ ան քոլեջ ու դոմինիկյան ուսումնարան, տարբեր սեռերի համար առանձին — կից վորաբնոցներիով։

Մայրս լինելով ամերիկյան սան, իր բարոյական սլարտականություն եր համարել յերեխաներին ևս ղրկել նրանց մոտ, սակայն միաժամանակ հարևան կույսերին հարգած լինելու համար, մեղանից մեկին ղրկեց այնտեղ, մյուսին՝ այստեղ։ Բազցր քնի մեջ մեկ ել տեսար ձայն կտար։

— Վեր, արև հասեր ի պորտիդ։

Ժամացույց չկար, ժամկոչը, նախընդին ու տնտեսն եյին դրա դերը կատարում, դրանցով եյին շատերն իմանում, թե գիշերվա վր ժամն է ու դեռ ինչքան կա, մինչ լուսաբացն ու ելի մթնելը։

Գիշերվա յերբին ղողանջում եր յեկեղեցու դանդը. դրան ասում եյին «գողի ժամ»։ Դրանով ղգուշացնում եյին, թե գիշերը հասնում է վախճանին, հարկավոր է քաջվել...

Դրանից քիչ անց դալիս եր թաղի ժամկոչը ու բոլորի տան ճկիկները մեկիկ-մեկիկ խփելով՝ ձայն տալիս։

— Բարեպաշտ մարդիկ, ժամ համեցեք...

Ժամկոչի դալուն պես հացթուխները վառում եյին թոնիրը։ Այա սկսվում եր յերկրորդ կոչնակը։ Նորից հերթով ծեծվում եյին թաղի դռները։

— Կո՛վ հանեք, կո՛վ, ձայն եր տալիս նախընդին։

— Աղջիկ հանեք, աղջիկ... հնչում եր քիչ հետո յերրորդ կոչնակը։

Դա արդեն տնտեսն եր, դպրոցի ծառան, վորը հերթով դուրս եր հանում աշակերտուհիներին, յերկրորդ նախընդին հոտն առնելը դցած՝ տանում եր դպրոց, հետո յել նույն կարգով բերում, հանձնում ծնողներին։

Յես սովորում եյի դոմինիկյան դպրոցում։

Շատ տարբերակ տարազ ունեյին ֆրանսուհիները։ Տարվա չորս յեղանակին, տանը, թե դրսում, հագնում եյին ճերմակ բրդեց մի շոր, վերևի մասը սեղմ մարմինն կպած, իսկ լայն քղանցքը չափազանց յերկար։ Կապում եյին քիչ-միջից սև գոգնոց, կրծքակալով, վրտներին ճամուկներ։ Իսկ գլխին, լո՛ւն ասեմ, թեկերով ինչ վոր բան, այդ արտասովոր գլխնոցը շուռ տված թասի յեր նման, վոր լնչում եր մինչ ունքերը, դուրս չթողնելով մազի վոչ մի թել, և կողքերից ոսկայած թեկեր, վորոնք քայլելիս՝ բաց ու խուփ եյին լինում։

Իսկական արագիլներ...

Սյուսերի (կույսերի) մեջ կային չափազանց գեղեցիկներ, ջահել-ջահել, քսան-քսանյերկու տարեկան, նույնը և ֆռեռների (վարդապետներ), այնպես վոր շատերը զարմանում եյին, թե լո՛ւն է ասիակ նրանց հրաժարվել ֆրանսիայի պես յերկրից, աշխարհի կյանքից ու գալ, ընկնել մենաստան։

Չեմ հիշում, թե յերբվանից եյին հաստատվել կաթոլիկներն ու բողոքականները Վանում, բայց գիտեմ, վոր այդ աղանդները բավականին հայ ծուխ ունեյին, վորոնք մեծ հուզում եյին առաջացրել վոչ-դավանափոխների մեջ։

Շատ հուզվողներից եր նաև հորաքրոջս ամուսինը, վորը մի քանի տարի Բագվի նավթահանքերում աշխատելուց հետո, նոր եր վերադարձել դարերությունից։

Թագեցիկները նրան «ծակ փիլիպոպոս» եյին անվանում, վորովհետեւ յերբ խոսում եյին հայոց հարցից, կաթոլիկներ

րից ու փոռններէր, նա միշտ հոռետեսութեամբ դուրսը թափահարելով՝ կ'ենդնէր.

— Կաթուղիքը հող, փոռը վերեն տող, հայոց հարցն ել գրեք հաշիւս, ման ուրում... Ել մեք խոսի ետ անտերներէրից:

— Ինչէ՞, հազը մարդիկ իկիր են, վորբանոցներ են բացե, դպրոցներ շինե, մեր տղայներաց կարգին-շնորքին բան կուսուցեն, ապերախտ, ետ ել շնորհակալութեան բաղմուն ի, վոր ձեռներ կ'ենես,— բողոքում եր հայ կաթուղիներէրից մեկը:

— Ապա քեզ հարցնեմ, յեթե դրանցից ինոնք խեր չուենան, ինչպես ասում ա ուսը, խո դուռակ չեն, վոր շեն-շնորքով Յեկրոպան թողնեն, դան, ընկնեն ես քամբախ... Հը. թե բարեգործութեան անկ կուզեն, թող քյուրդ-թուրքին ել ոգնեն, անալայման մենակ քրիստոնյաներուն պիտի ելի մկրտեն ու անտերի բորբոքեն մահմեդականների դեմ... Յեզվիտ սվոռչներ...

Սոսկալի պայքար կար վոչ միայն դավանափոխ ու գրիգորյան հայերի, այլ նաև փոռ-կաթուղիների ու նրանց դպրոցների միջև:

Նրանցից յուրաքանչյուրն աշխատում եր աշակերտութեան թիվը շատացնել: Այլ կերպ ասած իշխանութեանը տարածել նոր սերնդի վրա ու այդ նպատակին հասնելու համար կաթուղիներն ամեն շաբաթ մեղ տոպրակներով փենի շաքար եյին տալիս, նկարներ, խաչեր բաժանում, թվանշանների գումարն ավելացնում: Դրանք ունենում եյին իրենց հետևանքը: Մենք ել վոգեկորված մեր հերթին ագիտացիա եյինք մղում մեր ծանոթների շրջանում, նոր աշակերտ պուկելու հույսով:

Ամերիկյան ու դոմինիկյան դպրոցի աշակերտներն անվերջ բախվում եյին միմյանց, փողոցում աղջիկներս իրար պատահելիս, բարեի փոխարեն ասում եյինք.

— Յո՛ւ-յո՛ւ-յո՛ւ... փոռը, փոռը, պոչ փորի մոտ...

Նրանք մեզ՝

— Կաթուղի, չոլախ տոտիկ...

Ինչ խոսք. վոր վոչ նրանք պոչավոր եյին, են ել պոչը փորի մոտ, վոչ ել մենք չոլախ տոտիկ, բայց իրար հասցե-

յին նման ածականներ ուղղելով, վրեժ եյինք լուծում, ծաղրում եյինք, մինչդեռ տղաներն այդքանով չբավարարվելով, տաքացած աքաղաղների պես հարձակվում եյին իրար վրա:

Հայկական դպրոցի աշակերտներն անմիջապես խմբվելով հրահրում եյին կողմերին:

— Կոիվ-կոիվ, յես թամաշա...

— Յա կաթուղի, չոլախ տոտիկ...

— Ապա, փոռ-փոռ, պոչ փորի մոտ...

Այդ ծաղրի վրա փոռն ու կաթուղին սթափված, հաշտվում եյին ու միացյալ ուժով հարձակվում յերրորդի վրա:

— Սպասեք, թող բարով ինզլիզը գա...

— Ապա Ֆրանսիացին վոր գա, ձեր հիմանն անիծի...

— Խի՛-խի՛-խի՛... փոչ տեսանեք Յերուսաղեմ... ես ե, շուտով քեռին կգա, քեռին, ուսուս, վոր հմենիդ իզն ու թիզը հանի, — սպառնում եյին հայկական դպրոցի աշակերտները:

Սակայն թուրքի շվաք տեսնելուն պես բոլորն ել անմիջապես փոխում եյին խոսակցութեանը:

Այդ պայքարը շեշտակի գործութեան ունէր նաև իմ ու քրոջս մեջ: Ինքներս ել չեյինք նկատում, ինչպես քաղցր-անուշ խոսակցութեան ժամանակ, հանկարծ սրվում եյինք:

Կոիվը հաճախ առաջանում եր աղոթքի ժամանակ:

Յես ջերմեռանդութեամբ չեքում եյի քրիստոսի նկարի առաջ. ձեռներս «վողջուհի» ձևով իրար կցած սկսում յերկար-յերկար, ա-լա կաթուղի, իսկ քույրս ա-լա բողոքական, աչքերը խուփ՝ սկսում հոգևոր յերգեր —

Ալ մոտ ըլլամ քեզի,

Ալ մոտ, ո՛վ տեր...

— Լա՛վ, ի՞նչու անալայման չոքել, — սկսում եր նա:

— Բա կուզես, վոր քեզ պես հանգիստ յան գամ ու զըռ-զռալին յերգեմ. ի՞նչի, աստված ձեր ձենի՞ն ի կարոտ:

— Խո սիրահարական յերգ չեմ ասե, վոր աստված բարկանա, — արդարանում եր նա, առանց սիրահարական յերգի իմաստն իմանալու:

— Ինչ կուզի, ելնի. յերգը՝ յերգի, սիրահարականը՝ վորն ի, կրոնականը՝ վոր:

Հետզհետե մեր զրույցը խաղաղից անցնում էր հարձակողականի ու աղոթքը կես թողած՝ հանկարծ կանգնում էյինք։

Մայրս մի քանի անգամ զգուշացնելուց հետո ստիպված ապտակում եր մեզ։ Ցավը մոռացնել եր տալին մեր թշնամությունը, միասին լալիս էյինք ու միասին մտածում, թե ինչն էր ստիպում մեզ անտեղի ծեծվելու... Այդ բոլորներն իրենց անցած յերդվում էյինք այլևս յերբեք չկովել։

— Հա-մ, ջանիկո...

— Հա-մ, լալիկո...

— Հա...

— Հա...

— Բայց դարձյալ։ Ու դարձյալ։

Ա՛խ, ինչեր, ինչեր չէյին սովորացնում մեզ այդ կաթոլիկները ու ինչպիսի՜ այլանդակություններով ասես սպանում մեր մանկական հոգին։

Դասերի մեծ մասը կրոնական էր — հին ուխտի, նոր ուխտի, յեկեղեցական պատմություն, քրիստոնեական պատմություն, կրոնական զրույց ու յերկար-յերկար աղոթքներ։

Աղոթքով բացում էյին դպրոցական ուրը, աղոթքով փակում։ Յուրաքանչյուր դասից առաջ, դասաժողովից հետո, նախաճաշիկ ուտելիս ու վերջացնելիս, տուն գնալիս, պարտավոր էյինք ելի աղոթել։ Իսկ պատերերին դրա վրա ավելացրած նաև ավետարանից մի շարք գլուխներ ու հավատամք ի մի աստված»-ը, սակայն պարտականությունը դրանով չէր վերջանում, տանը՝ դարձնելիս, ճաշելիս, վորեն անկարգություն անելիս, քնելիս ստիպված էյինք դարձյալ աղոթել։

Դա յեւ բավական չէր. ամեն ուր դասերից հետո մեզ տանում էյին, իրենց յեկեղեցում եւ աղոթելու...

Չոր հատակին չոքում էյինք ժամերով։ Վա՛յ նրան, ով համարձակվեր այդքան յերկար ժամանակամիջոցում շարժվել, շնչալ... հսկիչներն անմիջապես գրում էյին մեր անուններն ու հայտնում մա մեռին, ամենաավագ կույսին. սա յեւ, վորպես պատիժ, հաջորդ ուր, անկարգի վարքը դարձնում էր զերո, կրոնը՝ թույլ ու զրկում նախաճաշիկից։

Աղոթելուց մեր գլուխը շճում էր պարզապես, ծնկները տրորվում։ Ամեն անգամ դուրս գալիս վորոշում էյինք եւ յերբեք չգալ այդ յեկեղեցին, բայց հաջորդ ուր նորից վազում էյինք խեղճեղ ու այդպես շարունակ...։

Կարճ էյինք չգալ, յերբ ամեն շաբաթ ու հաշվում էյին, թե ով ինչքան կանոնավոր ե հաճախել... այդպիսիներն տալիս էյին տոպրակներով փենի շաքար, կրոնական մեծ-մեծ նկարներ. այդ դեռ վոչինչ. վարքը նշանակում էյին հարյուր, թույլերը՝ բավարար... Հը՞, եւ կարճ էյինք չգնալ...

Սակայն յեթե աղոթքն այդքանով սահմանափակվեր, ելի գոհ կլինէյինք։ Սյոռերը կրոնական զրույցների ժամանակ բացատրում էյին, վոր յեթե մեկը յոթ տարի շարունակ, ամեն ուր աղոթելիս յոթ «հայր մեր», յոթ «վոջույն» ասի, ապա նա, ինչքան եւ հանցավոր լինի, թողություն կարժանանա ու մեռնելիս՝ քրիստոսն անձամբ կգա ծաղիկներով, հրեշտակներով հոգին արքայություն տանելու։

Ինձ եւ նման մեղմացուցիչ դեպք հանցանաց եր հարկավոր. վորովհետեւ հատկապես հյուրերի համար պահած մրգերից հաճախ թոցնում էյի, ապա ստում, ուստի մայրս շարունակ սպանում էր՝

— Ես ուր քսան մեղք արած չեղնես. վոր մեռնես, սատանեք քո հոգին կտանեն դժոխք ու կկոխեն կրքի կարաս... Ո՛ր...

Սաստիկ վախենում էյի։

Անկարգությունս ամենաուժեղ ժամանակն էր ահա, վոր ողնություն հառավ փրկարար յոթ «հայր մեր»-ը։

Այդ որվանից կատարելապես թեւավորվեցի։

Մայրս դարձացած դիտում էր մեջս կատարված տարբերակ փոփոխությունը, զգուշացնում դժոխային ավելի անուելի պատիժներով, սակայն եւ լսողն՝ չի։

Ամեն ինչ անելուց հետո, յերեկոյան խղճացած չոքում էյի քրիստոսի նկարի առաջ ու մի «մեղմ, տեր» ասելով ամենայն հանգստություն մտնում անկողին։

Փրկարար աղոթքի մասին քրոջս դիտմամբ չէյի հայտնում, վոր նրա հոգին արքայություն չգար ու ենտեղ եւ միշտ կովէյինք...

Յերբ մայրս շարունակ ստիպում եր գուլպա գործել, կամ անկարգութեանս համար վազում եր ծեծելու, նեղն ընկնելու պես, իսկույն չոքում եյի, ուր վոր պատահեր ու սկսում աղոթել:

Մորս սպանական բռնեցքը բարձրացած մնում եր ողում, ապա ղինաթափ կախում կողքից, փնթփնթալով մի կողմ քաշված սպասում եր աղոթքիս վերջանալուն, վոր վրեժը լուծեր, բայց աղոթքը վերջ չունէր... վռազելու առանձնապես կարեք ել չկար, քանի վոր այդ դիւրում կարելի չեր մտովին դասը կրկնել... մեր հիշողութեանը զարգացնելու համար ամեն առարկան անդիր եյին պահանջում...

Մինչ որս ել չեմ կարողանում առանց սարսափի հիշել պարոն Բյուզանդին: Միջասակ, կուղիկ, մարմնի հետ անհամեմատ մեծ գլխով, մի մարդ եր նա. յերբեք չեր կարելի նրան աշխուժ ման գալիս պատկերացնել. սպանիչ դանդաղութեամբ կդար, կրարձրանար ամբիոն, անկյունից կվերցներ հատկապես իր համար դրած յերկար-յերկար ձիպոտը, ապա աչքերը կքելով՝ կսկսեր:

— Վեր:

Վայ պատմողին, յեթե մի քի՛ դանդաղեր, մեկ ել տեսար սոսկալի ձիպոտը կերկարեր, կերկարեր ու շրջի՛, քիթ-րերնիդ:

Դա նշան եր, վոր՝

— Դասդ չես սերտեր... դղում:

Յեւ դու պարտավոր եյիր դեմքդ անտրտունջ տրորել. այլապես «լրբութեանիցդ» կզազողեր ալ. Բուզանդը, Զգում եյինք, ինչպես նրա ճաղատ գլխի յերկու դույզ մաղերը, վոր խնամքով սանրում եր աջից ձախ, թելի պես ձգելով մերթ դադարին, ցցվում եյին, ո՛, դա շատ վատ նշան եր... վորովհետեւ գիտեյինք, վոր այդ չարփափակ մաղերի ցցումից հետո. նա նախ և առաջ զգուշութեամբ կհաներ ակնոցը՝ վտանգի չենթարկելու համար, ապա խելադար շարժումով կշարժեր քեզ, ինչ վոր պատահեր... և գիրք և քանոն և թանաքաման, ներկելով դեմքդ ու շորերդ...

— Տո, դանք, որն ի բուն շան պես չարչարվենք, թե ինչ ե վայրենիներուդ կըթենք, մարդ դարձուցենք, և ատիկա շնորհակալութեան փոխարեն ե, այո՛, վոր ձեռներս կդնեք...

— Աղեկ, պարոն Բյուզանդ, ի՞նչ արի, վոր ըստեղծնա...

— Դո՛ւ-ի՛նչ, դեռ յերես ունես սուր-սուր պատասխան ալ կհւտաս... կընդհատեր ուսուցիչը, դարձյալ ինք զինք կորցնելով:

Մենք անմիջապես նայում եյինք նրա յերկու դույզ ցցվող մաղերին ու գունաթափ՝ գլուխներս կախում:

— Թո՛ւ շնացյալ յերեսիդ, անպատկառ հոր անպատկառ զավակ, լի՛րբ, անզգամ, իժի ծնունդ... ամեն... ամեն, ո՛րք աստված...

Ու զազազած ամբիոնից կիջներ այդ զարհուրելի մարդը. զգուշութեամբ կհաներ ակնոցները ու ֆշշալեն կժողոնար «շնացյալ» տղջկան: Յեւ այս անգամ մաղերը կփաթաթեր ձեռներին, կքաշքշեր... կքաշքշեր. քաշքշելով խեղճին կրեւեր, կչոքացներ դասարանի մի անկյուն, կոնակը դեպի մեզ դարձրած: Աղջիկը կմղկտար, ցավից դուրս ընկած աչքերից ասես արյուն կկաթեր... իսկ մենք փշաքաղված կարտասվեյինք... առանց համարձակվելու մի խոսք ասել, այլապես մենք ել կենթարկվեյինք նույն դրութեանն ու դասից հետո մա մեռի կարգադրութեամբ՝ կտարվեյինք մութ ներքնահարկը՝ բանտը...

Դրանից հետո պարոն Բյուզանդը նորից դուրս կգար պատշգամբ մի քանի ֆորթա տալու, այս անգամ զանգը կհչեր արդեն և դասն առանց դասի կվերջանար...

Ա՛խ, շճւտ վերջանար այդ դասը, կամ, ավելի շուտ, յերբեք չլինէր այն, վորովհետեւ պարոն Բյուզանդն այդքանով չեր բավականանում. դասից հետո մի նամակ կտար պատժվածին ու կստիպեր հանձնել ծնողներին, հաջորդ որ անպայման դրածի պատասխանը բերելու:

Առանց կարդալու գիտեյինք բովանդակութեանը:

«Համեստափայլ տիկին», կամ «մեծապատիվ» պարոն. — Դասի ատեն ձեր դուստրն իրեն աշակերտավարի չի սլահեր, ուստի հարկ ե, վոր կարգի հրավիրեք...»

Յեւ մենք այդ «կարգի հրավիրելու» համը տաս անգամ գզացած լինելով հանդերձ՝ հարկադրված էյինք նամակ հանձնել, այլապես, հանկարծ տուն կգար պարոն Բյուզանդը ու մեր մայրերը հարգելի հյուրին հարգած լինելու համար, կկանչեյին մեզ ու նրա ներկայութեամբ կսկսեյին սխկել... սխկել...

Ու վերջն ել կավելացնեյին:

— Վարժապետ, ի՞նչ կուզես, արե, միայն թե աղջկանս գիցածիդ պես կըթի...

Իսկ կըթելու միակ միջոցը ծեծն էր, նախատինք:

Մեծ յերջանկութեան եր մեզ համար, յեթե պարոն Բյուզանդի ժամին այցելուներ ունենայինք ու այդ առթիւ, գեթ առժամանակ դողողոցը դադարեր:

Մեկ ել տեսար դասի ժամանակ, որոր-շորոր ներս կմտնեյին հինգ-վեց շապիկ-միմեկավոր կանայք, աղջիկ հավանելու... (յեկեղեցուց հետո հարսնացու ջոկելու յերկրորդ տեղը) դա ընդունված ձև էր. ուստի դասատուներն իրավունք չունեյին բողոքելու. ընդհակառակը, պարտավոր էյին հյուրերին մանրամասն ծանոթացնել մատնանշված աղջկա վարք ու բարքի, բնավորութեան, ընդունակութեան հետ, դիտմամբ կանչել զբառախտակի մոտ, դաս հարցնել, վորպեսզի այցելուները հնարավորութեան ունենային դիտել զիմացիս քայլվածքն ու խոսակցութեան յեղանակը:

Հյուր տեսնելուն պես հանկարծ մեղմանում էր պարոն Բյուզանդը, գլխի յերկու գույգ ցից մազերը ընդլայնված կաշու մէջին մաշկին, ժանգոտ դեմքը սիրալի փայլ էր ստանում, ու նա այցելուներին հետ խոսելիս՝ նույնիսկ ջերմ-ջերմ շոյում էր մեզ, մեզ... քիչ առաջվա «անառակ զավակներն»...

Համենայն դեպս դիտելինք, վոր այդ շոյանքը հյուրերին հեռանալու պես էլի ծեծի յեր փոխվելու, շորո՞ղ-անձը խոսքերը՝ հայհոյանքի, բայց այդ բացառիկ ընդունելին նա յում էյինք ուսուցչի հանդարտ պառկած մազերին ու բերկրում... բերկրում...

Յերանի շուտ-շուտ դային մեզ հավանելու, վոր մենք առիթ ունենայինք յերբեմն հանգստանալու...

Մեր զայրույթը դեպի Բյուզանդը ընդհանուր էր և պահանջում էր ընդհանուր վրեժ:

Շատ մտածելուց հետո, ընկերուհիներից ամենահամարձակը՝ Արշալույսը մի որ հետը սղոց բերեց, նախ քան պարավունք սկսելը ներս սողաց պատուհանից, աթոռի մի վտոր սղոցեց, ապա զգուշութեամբ հենեց կտրած մասի վրա ու մի մեծ ասեղ ել ցցելով նստարանի ճիւղին՝ դուրս փախավ:

— Հա՛վ արիւր, լա՛վ արիւր... հարցրինք վոստոսեցի:

— Ըսկուն լավ, վոր քեֆներդ գա...

Զանգը տալուն պես միամիտ-միամիտ գրավեցինք մեր տեղերը:

Մինչև վոր պարոն Բյուզանդը կրիայի քայլերով յերեււաց, քիչ էր մնում թե ճշայինք անհամբերութեանից:

— Դե շուտ, շուտ... քանի վոր դասի առեն ձեզ ուսուցչավարի չեք պահեր, ուստի հարկ է, վոր կարգի հրավիրվեք...

Ըստ սովորութեան նա ներս մտավ, մենք ել ըստ սովորութեան «բոն ժուռ» ասելով՝ կանգնեցինք: Ինչպես միշտ, առանց վոչ-վոքի նայելու, վերցրեց յերկար-յերկար ճիւղտը, կռացավ, վոր նստեր, բայց հանկարծ խայթվածի նման ճշաւով գլորվեց...

Առաջի հերթին, վորը գուցե ամենացավալին էր նրա համար, փշրվեց ակնոցը, գլուխը դեմ առաւ պատին, դրանից ձակատի վրա առաջացավ ընկույզաշափ մի ուռույց, վորը նախ կարճրեց, ապա կապտեց ու մի սոսկալի տեսք տվեց նրա առանց այն ել սոսկալի դեմքին...

— Ոխայ... ոխայ... կերտր, անձը էր... բացականչեցինք միաբերան: Ել հնարավոր չեր մեր անհուն բերկրանքը զսպել ձիչ ու բացականչութեան վրա դասարանն անմիջապես լցվեց դպրոցական կազմով: Արագիւնների պես թեքեր թափահարելով՝ վազեցին, յեկան սյուները, ձեռները սպառնական թափահարեցին, սակայն այդ յերջանկութեան ժամին նրանցից վախեցողն էլ չի: Մենք կարգի էյինք հրավիրել պարոն Բյուզանդին, դա յեր էյալանը:

Դրանից հետո, շատ յերկար-բարակ հարցաքննելով, դժոխք-սատանաներով սպառնալով աշխատեցին վոճրագործի

անունն իմանալ, բայց ամբողջ դասարանը, վորպես մի կո-
կորդ, աղաղակեց:

— Դա մեկի գործ է, այլ բոլորիս...

Վորպես ընդհանուր պատիժ մեր դասարանը մի ամսով
արձակվեց...

Համեսայնդեպս նա սիրում էր ինձ, վորովհետև դասս
միշտ լավ էյի սովորում, իսկ լավ սովորելը լավ անդիր
անելն էր:

Մի անգամ ինձ կանչեց քարտեզի մոտ:

Կրկնել էր Կովստանդուպոլիսը:

Դասագիրքը վերցրեց ու նշան արավ, վոր սկսեմ:

Յես ել սկսեցի ու ինչպե՞ս սկսեցի... ասես լարված գրամա-
ֆոն, մի շնչով պատմեցի, պատմեցի, ցույց տվի տեղեր, քա-
ղաքներ, բարձրություններ, թվեցի անուններ, մեծություն-
ներ, ու հանկարծ, քր՛ոթ, կանգնեցի. նոր գագի, վոր ասելու
էլ վոչինչ չէր մնացել ու քրտինքը թափում էր ճակատիցս:

Աշակերտուհիները ծափահարեցին: Ծափահարեց նաև պա-
րոն Բյուզանդը, և յերևակայում էր, նրա մոտայ դեմքը, ի
զարմանս բոլորի, փայլեց գոհանակությունից:

— Ապրիս, դատրիկս, — բացականչեց դեմքս շոյելով:

Սակայն տուն գնալիս, յերբ անբարտապանացա քրոջս
մոտ ու նա գիտությունս փորձելու համար հարցրեց, թե
վորտե՞ղ է գտնվում Մոնրյան գագաթը, յես առանց տատան-
վելու այդ սարը բերի, գցեցի Աֆրիկայի խորքերը, իսկ հսկա-
յական Նվերեստը փոխադրեցի Ռուսաստան:

Բույրս փոթկաց, իսկ յես կարմրեցի, կարմրեցի ու վի-
րավորված ինքնասիրությամբ լաց յեղա...

Այդպես էյինք սովորում. կուկուն ածում էր, պուպուն
տանում...

Շաբաթ մի անգամ տեղափոխություն էյին կատարում,
նստացնում էյին վոչ թե ըստ հասակի, այլ ըստ թվանշան-
ների մեծություն: Շատ ստացողին առաջին նստարանի վրա,
յերկրորդը նրա կողքին ու այդպես հաջորդաբար:

Վորպեսզի ամբողջ դպրոցի աշակերտությունն իմանար,
վոր այսինչը այսինչ դասարանի ամենաառաջինն է, դրա
համար ել նրա կողքից կախում էյին ժապավենի մեջ վեր-
ցրած արծաթյա մեծ խաչ — «պատվո խաչ»:

Ֆրանսերենը համարվում էր ամենահարգի լեզու, ուստի
հարուստ աղջիկների մեծ մասը մեզ մոտ էր հաճախում.
գալիս էյին նաև ուրիշ դպրոցավարտներ, լեզու, կար ու ձև
և «չալի» սովորելու. այդ տեսակետից դպրոցի դաշնամուրը
մեծ դեր էր կատարում:

Ախ այդ հարուստ աղջիկները... քիչ էր մնում պաշտվե-
ին սյուսերի կողմից: Ներվում էր նրանց հերթական հիմա-
րությունները, ծածկվում բթամտությունը, հեշտությամբ
ուղղվում էյին թուլիքը, կոշիկներով ներս էյին մտնում,
տարազով ու պատվո խաչով դուրս գալիս, վորպեսզի ծնող-
ները տեսնեյին «աղջկա հառաջդիմությունը», հրճվեյին:

Նույնիսկ Բյուզանդը, ես պարոն Բյուզանդը, վոր գիրքը
ձեռքին մանրակրկիտ կանգ էր առնում ամենաչնչին սխալի
վրա, յերբ հերթը հասնում էր «այսինչի, այնինչի» աղջկանը,
անհաշիվ սխալներն արհամարհելով՝ կրկնում էր շարունակ.

— Աղեկ... շատ աղեկ... ապրիս դատրիկս... ու նշանա-
կում էր թվանշանը՝ 30, 50, նույնիսկ 100. Տվ իմանար, մի
բան, վոր նորմա չկար, իմ լավը կարող էր լինել 5, մյու-
սինը 100, նայած թե ի՞նչ էր ստացողը...

Իրավունք ունեյինք բողոքելու, ի՞նչ այդքան հանդուգն
կլինե՞ր՝ հրաժարվել—չարաթական թվանշաններից (վոր այդ-
քան աղոթքով-չարչարանքով էյինք ձեռք բերում), վորով-
հետև դժգոհություն լսելուն պես դասատուն իսկույն կլն-
ջեր թվանշաններդ, տեղը նշանակելով:

— Վարքից դերո... մնացածներից՝ թույլ... Ու կավելացնե՞ր՝

— Մենք ասանկ ենք, թե դժգոհ ես, ուր կուզես, գնա
բողոքի...

Իսկ ի՞նչ բողոքեյինք:

Մա մեռի՛ն.

— Ո, թուա, Միգեռաբ... կասեր նա ու դեռ մի ապաակ
եկ կիշեցներ յերեսիդ:

Պարոն Բյուզանդին.

Ստիկա դեռ քիչ է ձեռ համար, անպատկառ հոր անպատկառ զավակներ, իժի ծնունդ, ամեն, ամեն, տեղ տատկած...
Եհ,

Ամբողջ քաղաքում միայն մեր դպրոցը համազգեստ ունենր. ֆրանսիայից ստացված բրդահյուս գոտին կաթոլիկներն եյին նվիրել

Սյդ Բր մա մերը չափազանց հանդիսավոր ճառեց.

— Կտեսնե՞ք, թե ինչ գեղեցկություններ կարտադրե մեր Ֆրանսիան, — ասում եր նա գոտին ցույց տալով, — մինչդեռ հետամնաց է Տաճկաստանը... արդ, աղոթելու յե, վոր ավելի ուժեղանա Ֆրանսիան. տարածվի նրա արտադրանքը, վորն ավելի աժան է ու աղվոր...

— Կեցցե Ֆրանսիան,

— Կեցցե կաթոլիկությունը:

Փոքրերս իհարկե այնքան ել չհասկացանք ճառի նշանակությունը, սակայն մեծերին նմանվելով գոռացինք՝

— Կեցցե Ֆրանսիան. կեցցե կաթոլիկությունը...

Ու վորոշեցինք այնուհետև հագնել հատկապես կաթոլիկների միջոցով Ֆրանսիայից ստացված կտորը, վորը թե «աժան է, թե աղվոր...»

Զնայած, վոր յես համարվում եյի դասարանի խելոք աշակերտուհի, սակայն անողոքաբար վաճվեցի դպրոցից, մի շատ հասարակ ճշմարտության համար:

Սյդ չարաբաստիկ դեպքը պատահե միանգամայն, միանգամայն անսպասելի:

Վոտս կտորվեր, չանցնեյի այն կողմը... ասպ ըր ի՞նչ բանն եր սյոռ ժաննի ննջարանի պատուհանից նայել. հասարակ մահկանացու ու հանկարծ կույսի սենյակ:... Ով եր տեսել այդպես բան:

Փռեռները, վորոնք ապրում եյին առանձին շենքում, հաճախ գալիս եյին կույսերի մոտ:

Նրանց մեջ մեկը կար, գեղեցիկ, բարձրահասակ. և նրա մշտաժպտուն դեմքին այնպես լավ եր սազում ճերմակ, յերկար ջորերն ու վրայի սև փեղեթին:

Ամեն անգամ դպրոց գալիս, անպայման կանչում եր ինձ, ֆրանսերենով վորևե բանաստեղծություն արտասանել տալիս, ապա մի նկար նվիրելով հեռանում:

Սյդ ֆռեռը շատ եր լինում սյոռ ժաննի հետ. յերկար խոսում եյին, քրջքրջում: Իսկ սյոռ ժաննը այնպես սիրուն եր, նրբին. 22 տարեկան: Նրա ծավի աչքերում այնքան խոր թախիժ եր տրտմում... ինչ վոր տանջալի պայքար ու այդ թախիժը չքանում եր միայն ժամանակ, յերբ նայում եր ֆռեռ ժոռժի մշտաժպտուն աչքերին:

Սյոռ ժաննը մեզ հսկում եր ձեռագործի ժամին: Ամբողջ դպրոցը, վորբուհներով մեկտեղ, որական յերկու ժամ ասեղնագործում եյինք, ու վորպես «նվեր» ուղարկում Ֆրանսիա... Թե մենք եյինք աշխատողը, յերբեք չեյինք վորոշել այդպես առատ նվիրաբանությամբ զբաղվել. նույնիսկ չգիտեյինք ել, թե ումն եյինք նվիրում...

Մի անգամ ֆռեռ ժոռժը դպրոց գալիս ինձ չմոտեցավ, մինչդեռ ստրատորփ սպասում եյի, թե յերբ մոտովս պիտ անցներ, վոր ընդառաջ վազելով ասեյի:

— Բոն ժուռ, մոն ֆռեռ, ըման թալի վու...

Հուզումիցս աչքերս թրջվեցին, յերբ նա ամենայն անտարբերությամբ յեկավ ու անցավ: Ինչ վոր նշան արավ սյոռ ժաննին. մի քանի րոպե շնջացին, ապա այս ու այն կողմ նայելով՝ հեռացան:

— Յերեի չնկատես, հը°. ի՞նչ կա, կարող է պատահել... մտածում եյի, արհարմարված ինքնասիրթյունս մեղմելով:

Նրան տեսնելու մի անսանձ ուժ ինձ մղում եր առաջ:

Ու չնայած, վոր մեզ խստիվ արգելված եր պատշգամբի մյուս կողմ անցնելը, սակայն զգուշությամբ թեքվեցի... գուլպայով եյի, վորտեճայն չեր լսվում. դրանից ապահով մեքենաբար անցնում եյի կույսերի ննջարանների մոտով ու նայում պատուհաններից:

Ու հանկարծ լսեցի նրա ձայնը... հրճվանքից սիրտս թռնդ առավ. կանչեցի. ֆոեո ժոռժի ձայնը ներսից եր գալիս ու այնպես շշուկով... շշուկով... սակայն շուտով շշուկն ել դադարեց ու տիրեց ինձ համար տարորինակ լուսթյուն:

— Ի՞նչ ելավ... — մտածեցի դարմացած, — չեմ իմ օւրիշ դնով դուրս յեկավ, չտեսա:

Սակայն ելի շշուկ:

Ու դարձյալ լուսթյուն:

— Վա՛յ...

Զարմանքից բարձրացած վոտներին ծայրերի վրա ու պատահանից նայեցի: Թեպետ իջեցրած վարագույրը խանգարում եր, բայց ելի հնարավոր եր մի անկյունից դիտել:

Ու յես շունչս պահած նայում եյի ակնապիշ, դարձյալ նայում ու չեյի կարողանում հայացքս սղկել անսովոր պատկերից...

— Ես ի՞նչ ի... բացականչեցի ակամա ու ինքս իմ ձայնից վախեցած. անմիջապես շրթունքներս կծկեցի:

...Յերբ կույսն ու վարդապետը վեր կացան մահճակալից, չգիտեմ ինչո՞ւ, զգացի, վոր հարկավոր եր փախչել, քանի չեյին նկատվել:

— Ուրեմն ըտըսկնա բաներ... հա՛:

Յերբ սյուները տեսել եյին վորբուհիներից մեկին դիշերով բակում ինչ վոր տղայի հետ համբուրվելիս, աղջկան, վորպես անբարոյականի, վռնդել եյին վորբանոցից...

— Թող յերթա, ուր վոր կուգե... փչացածները մեզ պետք չեն...

Մինչդեռ իմ այնքան սիրած ֆոեոն ել անամոթ-անամոթ բաներ ե անում և սյու ժաննը փոխանակ ապտակելու. թույլ ե տալիս, վոր անի...

— Ախր ի՞նչպես կարելի յե այդպես բաներ անել, հը... հողովում եյի անդադար, բա չի վախենում, վոր աստված կարող ե պատժել, ինչպես վոր պատժել եր վռնդված վորբուհուն:

Սյուներն ասում եյին, վոր համբուրվող վորբուհին ել չի կարողանում գիշերները քնել, սատանաները շարունակ չարչարում են, խեղդում:

Լնվ. հասարակ մահկանացուներ վոր խաբվում են, համբուրվում, ասենք դեռ վոչինչ. կարելի յե ներել. սակայն կույսն ու վարդապետը, վոր իրենց համարում են տիրոջ անմիջական սիրելիներ, ու ամբողջ որ աղոթում են մարդկության մեղքերի թողության համար, բա ի՞նչպես ե, վոր խաբվել են սատանայից:

Հիասթափությունից ճմլվում եր սիրտս: Հուզումիցս ակամա սկսեցի գոգոռալ:

— Աղջիկ՜ի՛՛՛, մա սյուռն ու մոն ֆոեոն անամոթ-անամոթ բաներ կանին...

— Ե՞... շրջապատեցին ինձ անմիջապես, նամանավանդ բարձր խմբի աշակերտուհիները. ու սկսեցին մանրամասն հարց ու փորձ, թե ի՞նչպես կանեյին:

Սակայն յես չոր հայտարարությանս վրա նոր վոչինչ չկարողացա ավելացնել ու ջղայնագին լացի...

Ու այդ որ, հենց դասի ժամանակ ներս մտավ մա մեռը, չափազանց հուզված, դեմքի ծալ-ծալ խորշերի միջից կարծես գունդ-գունդ ժանգ եր թափվում. նրա ծերությունից առանց այն ել որորվող գլուխը. ասես ես ե, վայր պիտի ընկներ վզի վրայից ու ցրիվ գար հատակին:

Նրա յետևից, արագիլների պես թեկերը թափահարելով յեկան կույսերը, նույնպես ժանգաղեմ. ապա հայտնվեցին սյու ժանն ու ֆոեո ժոռժը և առանց վոչ վոքի նայելու, տեղավորվեցին պատի տակ:

Զգում եյի, ինչպես նրանք չափազանց գունատ եյին ու չեյին համարձակվում աչքերը բարձրացնել, չնայած, ամեն կերպ աշխատում եյին հանգիստ ձևանալ:

Յես ինձ հզոր եյի համարում, վոր փոքր տեղովս կարողացել եյի կախման մեջ դնել ահագին ֆոեոն: Դա ուրախացնում եր ինձ. բա նա կարող եր ամենայն անտարբերությամբ արհամարել ապրումներս ու առանց բարձս ընդունելու՝ հեռանալ:

Մա մեռը վերջապես շարժվեց ու սպառնական ձայնով ինձ կանչեց մեջտեղ. Որորվելով առաջացա ու վորպես նախաբան՝ ընդունեցի դեռ յերկու ապտակ. թե այդքան ուժ

վորտեղից այդ պատճառով մարմնի ցամքած ձեռքի մեջ, հասկացաւ: Այդ ուր ընդհանրապէս չուէին չեյի կարողանում հասկանալ:

— Ո՛հ, թուա... միգեռաբլ... գոռաց նա ու շարժւեց յերկրորդ անգամ:

Այս շարժումն արդեն բոլորովին այլ շարժում եր:

Ինչ, վորպէս ստախոս-անպատկառի, ելի ապտակեց, չգիտեմ քանի՞ անգամ. աչքերս մթազնել եյին արդեն: Դրանից հետո մի ծրար տվեց ձեռքս ու ցուցաժատը դռանն ուղղած՝ ելի արձանացալ:

Կարծես չեյի զգում, թե հետս ինչ եր կատարվում:

«Ձեր աղջիկը, վորպէս ստախոս-անպատկառի, վռնդված ե դպրոցեն...» գրված եր նամակում:

Ու այդ յերեկո, սովորականի պէս ծուներ իջա քրիստոսի նկարի առաջ:

— Հայր մեր, վոր յե-յե-յերկինքն յես... սու-սու-սուրբ ք-ք-ք-ք անունը քո... քո... քո... — հետո... Զարմանելիորեն խճճվել եյին բառերը: Իսկ նկարը քիչ-քիչ պտտվեց, պտտվեց, կերպարանափոխվեց, ապա յեկավ կույս Մարիամը, նա յե՛լ կերպարանափոխվեց, հետո նրանք միացան, միացան, դռան այդ ժանն ու ֆոնո ժոռոժ. համբուրվեցին. մահճակալ...

Յես հուզված փակեցի աչքերս ու տարորինակ ապրումներից զարմացած, շուռ յեկա:

Ուրեմն կույսն ու վարդապետն ել ընդունակ են ստելու, զրպարտելու: Ուրեմն նրանց ասածները կեղծ են, շինծու... Այդպէս մտածում եյի յորեք շարունակ՝ ու մի քանի անգամվա անհաշող աղոթքիցս հետո վերջնականապէս հրաժարվեցի փրկարար աղոթքից ու քրիստոսի ուղեկցությամբ արքայութեան գնալուց:

Քույրս զարմանում եր թե ինչո՞ւ կաթոլիկներին ծաղրելիս, առաջվա պէս ել չեյի պաշտպանում:

Հայրս ատաղձագործ եր:

Մի փոքրիկ խանութ, հատ ու կենտ տախտակ, յերկու դագաղ, չորս աթոռ, մի թեջիր... ահա: Յերեկ դագաղների ներկայութեանն եր խանգարում հաճախորդներին, քանի վոր դրա գործածութեանն ոտարոտի յեր Վանում: Մեռնելուց անմիջապէս հետո պատանած դիակը նաշով փոխադրում եյին յեկեղեցի ու այստեղից ել գերեզմանատուն:

Ծանոթները նախատում եյին:

— Ի՞նչ ես ետ անտերի կոտերը ցցե մեր առաջ, կորցրու, թող յերթա. հերիք մախ մտներս բերես... մի քանի տարվա ումբր ունենք, թող հանգիստ ապրենք...

— Ջանքմ, մի երկու զանգին ել չմեռան, վոր ես սատանի կոտերն առնին, երթին, — իբր թե կատակում եր քանքան Մնոն, — վոր համ մենք դինջանինք, համ ել դագաղ շինողը խեր տխներ...

— Ե՛ւմ շան պէս սկսար զանգիների միս ծամել... մըռմուռ եր բախկալ Զիրոն, — աղվեսի մոռթ խափողին չխասալ, ասաց ժուռ ի...

Ու նորից հարձակվում եյին հորս վրա:

— Ման ոլում, ետ անտերի կոտերից վազն արի, հերիք սրտներս կտոր-կտոր անես...

Մինչդեռ հայրս մտադիր եր գեթ այդ նորութեամբ մի քիչ ավել փող աշխատել, սակայն ճարահատված վերջ դրեց դագաղաշինութեանը, յեղածները ձևափոխեց հացի տաշտակների ու գրեց կափարիչի վրա:

Դագաղ եյի, տաշտ դարձա:

Թե մահ եյի, կյանք դարձա...

Կյանքի անիմլ ել ծուռ ի,

Մեկ աջ, մեկ ձախ կղառնա...

Բայց հանկարծ ինչ վոր հիշելով իսկույն գրածը ջնջեց:

— Ծառ եմ... վոր իման դագաղն ի տաշտ դարձե, ել ո՞վ կառնի, մեջ հաց դնի...

Ու մտածելուց հետո նորից գրեց:

Ձամ ծառ եյի, տաշտ դարձա,
Շեն տան ողի դարդ դարձա.
Ձան. ել թոյզ դարդ ունեմ յես —
Սիրուն հարսի ձեռք անցա...

Վերջացնելուց հետո դադաղ-տաշտը դրեց խանութի դռան: Սարդիկ տեսան, կարդացին ու մի յերիտասարդ, յերեկ նորապսակ, կնոջը դուր գալու համար, գնեց, տարաւ: Յետեւ հայրս մեկ-մեկ առնաւոր եր ունենում, թվում եր հաջողութեան կեսը վոտանաւորին եր պարտական: Յուրաքանչյուր առարկայի վրա գրում եր համապատասխան քառուկ: Մարդիկ այնքան սովոր եյին դրան, վոր յետեւ բանաստեղծութեանն եյին հաւանում, իրն եյին գնում, առարկան էյին հաւանում գրել տալիս, հետո տուն տանում:

Չարաբաստիկ դադաղների վոչնչացումից հետո հորս տրամադրութեանը բավականին բարձրացաւ. սակայն հետո այնպես ուժգնորեն ընկաւ, վոր ել հնար չեղաւ վերականգնելու...

Շուտով մեր աղքատիկ խանութի կողքըն բացվեց մի շարք բաժանմունքներից բաղկացած արհեստանոց-վաճառատուն, վորտեղ վոչ միայն պատրաստում, այլ ծախում էյին ուրիշ քաղաքից բերած գեղեցիկ կահ-կարասիք: Այլաֆրանկա հարուստները վխտում էյին այդ «Յեւրոպա» խանութում. իրար հետեւելով յեւրոպականանում... մինչդեռ հայրս ցավից փոս ընկած այտերով, կծկվում եր իր բոլորովին մոռացված խանութի դռան ու վիզը ծուռ նայում հալարտ «Յեւրոպային»:

— Պրիշակ ելնիր, «Յեւրոպա»... գնացիր-եկար սատանի պես կողքին լոս ինկար... ցամաք խմցն ել ձեռիցս խլիր...

— Ապա քեզ ձի կասեր դադաղ շինիր... — կարեկցում էյին ծանոթները, — դե մկա յեւ խանութդ դիր դադաղիդ մեջ, տար թաղի, վասալում...

Հայրս մղկտալով թափահարում եր գլուխը:

— Անտիր մնիր «Յեւրոպա»:

Ու այդպիսով մեր խանութն ինքըստինքյան փակվեց:

Դրանից հետո ծնողներս շատ անքուն գիշեր լուսացրին. ինչի՞վ պահել ընտանիքը. նր գործ սկսելու համար դրամագլուխ եր պետք. ունևոր ազգականները հրաժարվում էյին ոգնելուց...

Հայրս, մեկնեց դարիբուխան:

Դրա համար եր մայրս հաճախ արցունքներով չրում ժպտացող ծաղիկները ու դառնացած յերգում —

Դիշեր կկանչեմ խես ծետ-պետ աստղերաց,

Յերեկ խես բարկիկ արեգական...

Մ'լամադձոտ իմ մայրիկ...

Յերբ հայրս գրեց՝

«Երես չունեմ անփարա վաթան դառնամ...»

Դու կտրին նստած ինչպէս անմխտար փղձկացիր...

Ու այնպէս փղձկացիր դու այդ յերեկո, վոր յես կծկվեցի անկողնումս, ապա ձայն տվի քրոջս:

— Արուս. ապա ականջ արա...

— Այ լուսին, խալ-մալ լուսին.

Յես մեռնեմ քո լոս իրսին,

Արի, գնա վեր իմ դարերի երտսին:

Տես, քոն ի. թե արթուն,

Ուն վեր, իրատ ըմ տուր

Ասա, — խերիք մնաս վեր ետա 'ամբուն

Ձիկ թողնես ըսկնա երում-սախախում...

— Կլսեմ. Արուս. մարեն ի կերգի, ու խեան ել կուլա իմ մարեն...

— Այ սե կապի յեղնիկ քո մարեն... հառաչեց տատիկս, — քնեք, քնեք. յես երթամ ձեր քյանթառ մոր մոտ: Ու յելաւ կտուր:

Հորս հաճախ էյի հիշում: Բոյով-բոյով մարդ եր. սուր-սուր բեխերով: Յես չափազանց ատում էյի այդ բեխերը, վորոնք համբուրելիս ծակծկում էյին դեմքս: Ուստի մի գիշեր խռկեցի բեխերը... Այնուհետև հայրս ամաչում եր տանից դուրս գալ. «բոսա» էյին անվանում: Ինչ մայրս շատ եր հուզվել, վոր բեխերի բացակայութեան պատճառով բերնի մեծութեանն աճելի ակնհայտ եր դարձել:

— Լա՛վ, քե՛ղ ի՛նչ ե... բերանը հայրիկին ի, թող նա լար-
կանա, — ձայնում էյի զարմացած:

Հայրս չափազանց մեղմ էր բնավորությամբ: Միանգա-
մայն մորս հակապատկեր: Աղմկելիս նրա ներկայութունը
խրախուսում էր մեզ. իսկ մայրս խեթ-խեթ առաջ էր գալիս:

— Ծո մարդ, չէ՞ս կանա ձեն խանե իտոնց վերեն, վոր
վախենան:

Հայրս իսկույն բացում էր բերանը:

— Ա՛-ա՛-ա՛-ա՛...

— Ետ լի՛նչ կանես, — ընդհատում էր մայրս, — ծիծաղը
դիտմամբ դապելով:

— Կասես ձեն խան, յես ել կխանեմ. — արդարանում էր
նա, — ա՛-ա՛-ա՛-ա՛...

Մենք քրքրջում էյինք հրճվանքից:

— Մեռնեմ ծուռլաճուս, տնավեր, ճոչացար ել, ծուռթյունդ
թարկ չարիք, — ծիծաղում էր տատիկս:

Ե՛ր, հայրիկ... հայրիկ, Հիշում եմ բաժանմանդ ուրը: Այն-
պէս տխուր էյիր ու... ծխում անվերջ: Իսկ մայրս ու տա-
տիկս կողք-կողքի կանգնած՝ հեկեկում էյին: Միայն յես էյի
ուրախ, վորովհետև խոստացել էյիր վերադարձին կարմիր սո-
ւեր բերել ինձ համար:

Հորս հետ դնում էյին մոտ 60 հոգի. մի մեծ կարավան
էր դա, դարիբության դիմող յերիտասարդների մոռյլ կա-
րավան:

Բոլորի ընտանիքները հավաքվել էյին «վայ-վայ թա-
լասի» կոչված տեղը, վորտեղից իսկապես վայ-վայ անելով,
ճամբու էյին դնում սիրելիներին:

Սրտաճմլիկ էր հրաժեշտը, վորովհետև համոզված էյին,
վոր գնացողները մնալու էյին տարիներով, դուցե ել ընդմիշտ...

Քաղաքում քանի՛-քանի՛ ցահել հարս պառավել էր սի-
րելիների ճամբին նայելով, հետո յել անմխիթար վողբացել
զմը կորած յերիտասարդութունը... Քանի՛-քանի՛ կին յե-
յերեխաները մեծացրել, տատ էյին դառել, սակայն ամուսի-
ները դեռ չէյին վերադարձել դարիբությունից:

Իսկ դարիբի տեղը, թեկուզ մի ամսվա հայրս, ըստ սո-
վորության պարտավոր էր սպասել, սպասել... սպասել,
մինչև վոր մի ուր ել նամակ ստացվեր ամուսնուց, թե «Այ-
ստեղ կին, յերեխաներ ունեմ, ել չեմ դառնալու...» Ուստի
սուգ էր պատում այն ընտանիքը, վորտեղի աշխատավոր
ուժը տեղում ապրուստ չգտնելով, հարկադրված էր գնալ
Կովկաս, կամ Պոլիս, փող վաստակելու:

Երթամ Ըստամբու,

Բերեմ վոսկի բոլ...

Յերգում էյին գնացողները, վորգեորված ճանապարհոր-
դական խուրջինը կապելով:

Սակայն տարիներ անց, յերբ վերադառնում էյին դարի-
բությունից, մորմոքում էյին:

— Ելա Ըստամբու,

Բերի ցավեր բոլ...

Ջընգ-զընգ վոսկու տեղ

Ջուխտ մ լակաշ սոր,

Վոր որ մ յես խայնեմ,

Որ մ տամ տղիս...

Ա՛խ... ել լի՛նչ անեմ,

Ի՛նչ սև տամ կոտիս...

Հայրս ել շատ-շատերի նման բոլ վոսկի բերելու հույսով
թողեց մեզ ու ել չվերադարձավ:

Հորս բացակայութունն անչափ ջղայնացնում էր ինձ.
Ել հենարան չունեյի, իսկ մայրս ոգտվելով հանգամանքից
մեզ ավելի խուփ էր պահում:

Նույնիսկ չեր թողնում փողոցի դռան յերևալ...

Վայ են աղջկան, կամ ջահել հարսին, վոր դրսում յե-
ղած ժամանակ յերիտասարդ տեսնելուն պես ներս չվազեր
ու դուռն ամուր չփակեր յետից. կորճվ... բավական էր այդ
րոպեյին անց կենար մի պառավ ու չանցած մի ժամ՝ անունդ
արդեն հուղվում էր թաղի բերանում:

— Ֆլանենց աղջիկն ափասքյարա բող ի... ԹՈՒՄԱՆԻՍ...
խեղ ես տնից...

Յերբ ժամանակի ընթացքում, ջահել աղջիկները շալի
փոխարեն սկսեցին վելո գործածել, պառաֆները քիչ եր
մնում, թե կաթված ստանային: Հերթով շարվում էին փո-
ղոցի դռան՝ վելոյավորների հասցեյին հազար ու մի անար-
գանք թափելու:

— Իրեն բացողն կուզի ասել, թե... համեցեք...

— Վելոյավոր աղջիկներ նման են կատաղած շներ...

Ու հաճախ անգուսպ զայրույթից գզգզում էին վե ոները:

— Դե գնա, խորդ-մորդ շատ բարե արա, ասա, թե դուք
չեք կանա ձեր աղջկա աբուռը պահել, փառք-աստծու,
մենք ալա չենք մեռել, չենք թողնել, վոր մեր խորոտիկ քաղքի
անունը խողուն խավասարվի... պատվիրում էին լացող
տիրոջը:

Յերբ սկսվեց համաշխարհային պատերազմը և նրա դար-
հուրելի ալիքներն յեկան, տրորեցին Տաճկահայաստանի գյու-
ղերն ու քաղաքները, տեսնելու յեր, թե այն ժամանակ
պառաֆներն ինչ ահուկի անեծք ու հայհոյանք թափեցին
վելոյավորների գլխին:

— Բող-բիբիներ... զմեն ձեր մեղքն եր, վոր կոիֆը ըն-
կավ... ենկանդար, վոր ասինք գցեք, գցեք ետ սատանի
բաներ, չլսաք, չու՞մ ես գուլում բերիք վեր մեր կոտին...
կարծես շուն ինք, վոր անտեղի ենկանդար խաճիցինք.
սրտամեռ ոռոսպիններ...

Թե ի՞նչ կապ վելոյի, այսինքն մետաքսե գլխակապի ու
համաշխարհային պատերազմի միջև, չհասկացա...

Յերբ բողոքում էյ նք խիստ աղաթների դեմ, տատս հա-
ռաչում եր:

— Ձեր որով դեռ ալ քայուլթուն ի. ապա մենք ի՞նչ
անինք...

Ու պատմում եր իր հարսնությունից.

— Յերբ խարսխուրն եկավ, մերս ասաց, — դեհ, Գրա-
բիոն, քյե տիսնամ, ծանր կաց, վոր կիդր դաս ու մեկ ել,
չու՞մ մարդդ կարգին խոսելա չիտա, բերանդ չբանաս...

Ասի — Մարե, դարդ մի անե, ըսկուն անեմ, վոր իրեսդ
սիվտակ ելնի: Ու անկո-տնկո գիկ առին, բերին եսա
տուն, բարով — խերով չբիրին... Յիրբ խարսխուր ցըր
վավ, ֆնացինք յես ու մարդս. ասաց — Ի՞նչ տամ, վոր-
խոսես: Ձեն չխանի — Մատնիկ կուզեմ: Ել մ չխոսի... —
Վոսկի գնդեր: Փոթին — կալի՞, ջանֆաս ֆատման: Մորս
խրատն ալա ալնջիս մեջն եր «ծանր կաց, վոր կիդր դաս...»
Եսա մարդ շատ վոր խոսեց, ձեն չխանի, չզուգավ — Ծո՞մա,
ասաց, — կիսրոջս կանչելով, — եսա աղջիկ լալ կերեվա...
քանի շուտ ի, արի դարձուցենք խերանց, յախաներս պըր-
ծնի... — Աման ձեր վոտ սլագնեմ, ըտըսկնա բաներ չանեք,
յես լալ չեմ, — բողացի լեղապատառ — Յանան... ես ի՞նչ
սոխթարու ձեն եր, — մոմոաց կիսուրս, պոկներ կըծելով, —
մար տիսիր ես, խարս քիչ մ ել խամեստ ելնի... վոր ըոկնա
յի, կուշտ կերանք... Ետ սաղ գիշեր մարդս չքաբա քաշեց,
յես լացի. . Մեկ ել տիսնամ. առտուն — շուտ կիսուրս եկավ,
թե — երթանք լողկցի...

Դու՞մանս ըսկուն լողնալ չտիսներ... ենկանդար յեռման —
յեռման ջուր իլից վեր կոտիս, վոր կաշիս մունջ վոտավ...
համա եսա տիր գիկ պինդ պախի, ընչու՞ռ — ընչու՞ռ լացի,
բայց չճշացի, չունքի խելքի ինկիր ի, վոր առջի որվա բո-
ոցիս վերեն կուզեր գիկ փորձիլ: Տեսավ, վոր չե, իր կար-
ծածի պես սուխթարի չեմ, նոր ծծղալեն ջուր խովնեց...
Ե՛ ի՞նչ անենք, աղաթն ըսկուն ի, — վերջացնում եր նա
խո չենք կանա պապենական նիստ ու կաց ձեր խաթրու
փոխի:

Մեր աղքատիկ սենյակից հետո, յերբ մանում էյի մոր-
յեղորոս բնակարանը, կարծես տատիկիս պատմած հեքյա-
թային պալատը լիներ, ճոխ ու հաճելի: Մորեղբայրս յեր-
կար տարիներ ասլերով Պոլսո յեվրոպական շրջանում, դա-
ռել եր միանգամայն ա-լա ֆրանկա:

Նա ուներ յերկու հյուրասենյակ, վորոնցից մեկում զգաց-
վում եր արևելքը, իր տաք յերանգավորումներով, իսկ մյու-
սում արևմուտքն իր նրբությամբ:

Առաստաղից կախ ընկած ջահերը գիշերներն առաւելոյստով վողողում էին այդ սենյակները և ջահերից կախված պրիզմաները փայլեռում աստղերի նման:

Աւա թուրքա սենյակը՝ արեւատ, դեմ-դիմաց բացվող պատուհաններով, վորոնց դույնզգույն ապակիներից առատորեն խոժող գույնզգույն լույսը ծիածանի նման կամար էր կապում այս ու այն առարկայի վրա, տալով նրան կախարհիչ հմայք:

Հատակը ծածկված պարսկական ծաղկազարդ գորգով, պատուհաններում թաղարավոր ծաղիկները, երեսները դեպ արևը դարձրած, աճել էին, բարձրացել ու գույնզգույն թերթերով ցրիվ յեկել գույնզգույն ապակիներին:

Վերևից ժպտում էր նկարազարդ պլաֆոնը, հարեմական գրգռիչ յերանգներով պճնված: Սենյակի կեսը կտրված էր սաղրով:

Բոլորովին այլ տպավորութուն էր թողնում յեվրոպական սենյակը. պարկետ հատակն առանց գորգերի, պատերին դարերի պատմութուն կրող անթիկաներ, թավշապատ շիջ կահ-կարասիք, հաճախի դասավորված, ջամաքան՝ վոսկեկաղմ գրքերով, բոյաչափ հայելիներ, դաշնամուր, վորն արդեն հազվագյուտ էր մեր քաղաքում:

Համարյա ամեն յերեկո նրա սենյակը լի էր բարձրաստիճան հյուրերով և առաստաղից կախ ընկած ջահերը ճառագայթում էին աստղերի նման:

Աստուր աղան ու Մարկոս եֆենդին մորեղբորս ամենամոտ ընկերներն էին: Միշտ միասին, անքատելի սուրբ յերրորդութուն: Մի ներքին կապ բերել, միացրել էր այդ յերեք տարբեր-տարբեր մարդկանց ու դարձրել մի հոգի — յերեք անձ՝ հող աստված — փող աստված ու աւլրանք սուրբ աստված... վաճառական-կալվածատեր-իրավաբան: Աստուր աղան մորեղբորս ահագին զանգատավորներ էր մատակարարում. մորեղբայրս էլ ստացած վոսկիները տոկոսով տալիս էր Մարկոս եֆենդուն ու այդպես, սուրբ յերրորդութունը մեջք-մեջքի տված՝ աճում էր, ամբանում:

Յերեկոներ մեր աղքատիկ կերը վերջացնելուց հետո նստում էինք պատուհանի մոտ ու թախծով դիտում, ինչպես մորեղբորս ծառաներն իջնում էին անդատար և անուշահոտ ընթրիքը խոհանոցից փոխադրում ճաշարան:

Որտիկներին ու խորովածի հոտը գրգռում էր մեր ախորժակը. մայրս այդ գգալով, վորեւ պատրվակի տակ փակում էր պատուհանը և ճախարակը թողած, աշխատում էր զանազան խաղով ցրել մեր ուշադրութունը: Անհաջող փորձից հետո հզուության էր հասնում տատիկս: Ամուր գրկում էր ինձ իր չորացած կրծքին ու սկսում հեքյաթներ:

Սակայն խոսքը բերնում հանկարծ փոքրում էր սիրելի տատիկս...

Քուրս ավելի մեծ էր, արդեն կարողանում էր խնդրները հասկանալ... ուստի մորս չղառնացնելու համար անխոս կծկվում էր վերմակի տակ, թեկուզ չքներ, իսկ յես համառությամբ ելի նայում էի դիմացի լուսավոր պատուհաններին, բարձրացող իջնող ծառաներին, միշտ նոր հագնված յերեխաներին, մուժտովում:

Նման բոպեններին ուզում էի դուրս պրծնել սենյակից, գեթ մոտից տեսնել այդ ամենը, բայց վախենում էի, վորովհետև մորեղբայրս խիստ պատվիրել էր՝ տանը հյուր յեղած ժամանակ բակում չերևալ:

Չեմ մոռանում մի դեպք:

Ավագանի մոտ նստած դասս էի սովորում, յերբ բակը մտավ մի թուրք պաշտոնյա. խոպոպիկներս շոյելով հարցրեց:

— Անունդ ի՞նչ է:

— Լալա:

— Քանի տարեկան ես:

— Տասներկու:

— Վորի աղջիկն ես:

— Մեր ծառայի... ծառայի. պատասխանեց մորեղբայրս, ուրվի պես արագ վրա հասնելով, — հոս ի՞նչ կընես, քալես... տվիւցրեց նա, խեթ-խեթ մեկ ինձ, մեկ ծակ սուրբիս նայելով:

Նախ շփոթվեցի ապա յերրորդի ներկայութունից խրախուսված, ասացի:

— Ինչո՞ւ կ'իտաբես, քո քրոջ աղջիկն եմ, թե՛ ծառայի...

Ազգացի, վոր ասածս մեծ տպավորություն թողեց ինձ շոյող պաշտոնիայի վրա, իսկ մորյեղբայրս շարժվեց դեպի ինձ, սակայն յես փախա ու գոհ եյի արածիցս:

Սակայն առանձնապես թնշ նշանակություն այդ հանգամանքը: Միթե Խալիլ Եփենդին նոր պիտի ծանոթանար մորյեղբորս հատկություններին. միթե առանց իրար ճանաչելու կարելի չէր այդ աստիճան մտերմանալ. նշանակում է մի ընդհանուր կապ կար նրանց մեջ: Այո:

Նա հազնում եր սև յերկար կոստյում, առանց փողկապի, Հաստրիկ-կարճիկ կազմվածքով: Հինայած մատները հիմքում ուռած, վորի ծալ-ծալ մսերի մեջ թաղվում եր ամուսնական մատանին: Շրթունքները հաստ եյին: Ատամները ծխախոտ ծամիլուց դեղնավուն: Բեխերը ծիծեռնակի պոչի պես ճյուղավորված եյին յերեսի վրա, իսկ այտերի յերկանքով մի քանի ծալ խոր կնճիռներ, վորոնց միջից ասես շարունակ կիրք հոսելիս լիներ...

Հարկային բաժնի պետ Խալիլ Եփենդին մի շարք ազգանուններ եր թվում մորյեղբորս. նա լսում եր, ապա բութն ու ցուցամատն իրար շփելով՝ խորամանկ ժպտում:

— Այ գլավուրողլի գլավուր, համա բռնացնել գիտես հա...

— Այդ ինչո՞ւ դու կընաս 20 վոսկի հարկի դեմ Հաջողու ահադին տունը կլլեցնել, իսկ յես չեմ կրնար մեջտեղին ոգտվիլ... Վաղ, մյուս որ Հաջողին գալու յե մոտս բողոքի. թե կուզես գործը շահիլ, գոհացուր զիս, վորպեսզի հոգուտ անոր խոսող կետերն աչքաթող ընելով յերգվեմ, վոր հանձինս Խալիլ Եփենդու՝ Բարձրագույն Դռան միակ ճշմարիտ որենքն ե, վոր կխոսի...

— Բան մը, վոր լեզուն վոսկոր չունի, ինչպես կուզես, այնպես ալ դարձրու, — ծիծաղում եր պաշտոնյան, — ատոր համար արժե՞ շարունակ կլլել...

— Սուտ ըսելը դյուրին ե, սակայն մեջեն դուրս գալը՝ դժվար. անանկ ընելու յե, վոր բանի նման ըլլա, — պատասխանում եր մորյեղբայրս լուրջ:

— Աղեկ. շատ մ յերկնցներ, կուտամ. այս շաբաթ հաջողության շաբաթ ե: Ահմետողլու յերկու վոսկի հարկի դեմ գրավեր եմ տաս ջվալ ցորեն — տարեկան հացս պատրաստ ե: Սարգսյանեն՝ մեկ վոսկու տեղ յերկու մարալ կով — տարեկան յուղ, պանիրս պատրաստ ե: Ե... դոստիս ըսեմ՝ Հաջողու քսան վոսկու դեմ ահադին մեծ տուն, ծախեմ, տարեկան խաչղս պատրաստ ե: Սաֆարյանի չորս մեջիտյե հարկի դեմ տասնչորս տարեկան աղջիկ...

— Աղջիկ...

— Աղջիկ... խի-խի-խի-խի... փախցուցի... յերեք գիշեր քեֆ ըրի, հետո ըսի — գնա հորդ-մորդ բարև ըրե...

Վերջին խոսքերը տատս ել լսեց:

— Բեմուրադ մեռնես Խալիլ աֆանդուդ հետ, հոգիներդ ծախեք սաղայելին, տիսնանք ձեր վերջ ի՞նչ կելնի... փընթ-փնթաց նա, ատելությամբ մորյեղբորս նայելով ու շշնջաց.

— Չե, չե ջանըմ... եսա թոխումն իմ մարդուց ելնելու չի. վով գիտի ի՞նչ սուռնափա խոր դավակ ի... լայց հանկարծ Խրիմյանին նայելով, շրթունքները կծեց, ապա աչքերը քիչ-քիչ թուլացան, կախվեցին:

— Մեղմ... մեղմ... ասածներս չլսես, Մարիամ աստվածածին. անխ, են խորոտիկ անվանդ մեռնեմ, հայոց հայրիկ...

— Եհ, երանեկ մորոխագորս, խա քեֆի մեջ ի...

— Դու քեֆին մի նայե. են տան վերեն անեծք կա, բալամ, — համոզում եր մայրս, — ավելի աղեկ ի մեզ պես աղքատ ապրել, քան ինոնց պես հարուստ:

— Ինչի՞:

— Ալա պատիկ ես, ճոճանաս, կիմնաս:

— Չե, մկա կուզեմ, — պնդում եյի համառաբար:

— Թալանջի յե, — շշնջում եր մայրս, — գնաց Հստամբոլ, դարձավ աստվակատ, եկավ վեր մեր քաղքին զուլճում, զուլճում... ել տուն չմնաց, վոր չքանդի...

— Թալանջի... ինչի՞, խո թո՞ւրք չի, վոր Թալանջի ելնի (կաթոլիկներն եյին սովորացրել — թուրք ե, ուրեմն Թալանջի յե):

— Ինչի՞, միայն թո՛ւրք թալանջի կելնի, — ուղղեց մայրս, — վատ մարդ ամեն աղբի մեջ ել կելնի:

Այդ գրուցից հետո ավելի ուշի-ուշով սկսեցի դիտել մոր-յեղբորս. ինչ վոր տարորինակ հետաքրքրութիւն կար այդ տարորինակ մարդու մեջ:

Հիմնարկից դուրս, տան յեղած ժամանակն ել գանգատաւորներ եր ընդունում:

Առավոտ կանուխ գալիս եյին գանգատաւորները, գյուղից յեկողները ուտելիք եյին բերում, դեռ միայն նրա համար, վոր գործը շուտ քննութեան առնվեր, վորպեսզի դաշտային աշխատանքի ժամանակ գուր քաջ հզային քաղաքում:

Մորյեղբայրս բերածներն անձամբ վերցնելով, խեթ նա-յում եր դատարկածեռն յեկողներին:

— Հը, չկրցած նվեր մը բերել. ձեր բերածին կարոտ չեմ յա. համա դեհ. շնորք ըսած աղեկ բան ե...:

Այդ նախաբանից հետո անցնում եր գործի:

Դրանց մեջ առանձնապես ուշագրավ եր մի գյուղացի: Տանջված: Արևից խանձված ու վոսկրացած դեմքով: Զեռներն ասես ամբողջովին կոշտուկներ, իրար վրա հեծած, ժանգաղույն:

Վեցերորդ անգամն եր, ինչ նա եշով գալիս եր հեռավոր Շատախից ու որերով քարշ գալուց հետո, գլխիկոր հեռանում:

Խնդիրը շատ պարզ եր: Կալվածատեր Աստուր աղան մի քանի վոսկի պարտ եր տվել գյուղացուն. ժամանակի ընթացքում տոկոսը կուտակվել, ավելացել եր վոսկիներէ վրա ու կաղմել խոշոր գումար: Յեւ ահա Աստուր աղան դրա դիմաց գրավել եր պարտապանի լծկանը, ապա արտը՝ հասած ցորենով: Դրուղացին յեկել եր բողոքի. սակայն դատը ձգձգվում եր, վորովհետև վերջինս հնարավորութիւնն չուներ պահանջած գումարն սկզբից վճարելու:

— Աղա ջան, աֆանդի ջան, ման ոլում, շուտ արա, քանի ցորեն չի քաղե, վոր ծախեմ, ծախժխեմ, մնացած փողդ տամ. — աղաչում եր գյուղացին:

Սակայն մորյեղբայրս չեր գիշում:

— Ինձ այս գլխեն ե անհրաժեշտ:

— Վալա-բիւա յոխտուր, յոխ, դուրբան, հավատա, չու-նեմ. վճր տեղից տամ, — թոթովում եր թուրք ռանջպարը, չլուտ-չփլախ ես եմ, վոր կամ. ճժեբս անթի... Թե մի բան կա, արե, տար:

Ել չպատասխանեց մորյեղբայրս, ամենայն սառնասրտութեամբ քանդեց ցցից կապած եշը, ու քեց դեպ ախոտ:

Ձարմանքից շմած թուրքը նախ ձայն չհանեց, յերևի դեռ չեր հավատում, բայց յերբ անցավ վարանման բոպեն ու ախոռից լսվեց եշի տխուր զոզոցը, կրծքին տալով հեկեկաց:

— Խեր չտիսնամ... Եշս բողզիդ մնա...

Ու դառնացած այնքան անիծեց, մինչև վոր մորյեղբորս ծառան, տիրոջ հրամանով վոնդեց գյուղացուն:

— Եշս բողզիդ մնա... գյոգալ եշս... մղկտում եր թուրքը փակ դռան յետեից:

Մինչդեռ յերեկոյան մորյեղբայրս ամենայն անտարբերութեամբ այդ դեպքը պատմեց իր յերկու մոտ ընկերներին ու յերեքով մի կուշտ հոհացին իշագուրկի վրա:

— Թխի, թող դա... ծիծաղեց Աստուր աղան բամբալ-նով, — Թե շաղախցի ելնեն գանգատվողներ ընտանա ճամբաի դիր...

— Դիտեմ, գիտեմ, — պատասխանեց հորյեղբայրս ինքնագոհ, — Խամ չեմ...

Իսկ Մարկոս եֆենդին ծիծաղեց յերկուսի ծիծաղի վրա ու առաստաղից քաշ ընկած ջահերի առատ լույսի տակ փայլեաց յերեք գույգ խորամանկ աչքեր...

V

Ճիշտն ասած, մորյեղբորս յերեք չեյի սիրում: Ատելութիւնս կրկնապատկեց գլխավորապես մի դեպքից հետո, ու այդ առթիւ ինձ համար ավելի պարզ դառավ այն սուգը, վորով սգաց թուրք ռանջպարը, միակ կարողութիւն՝ եշից զրկվելիս:

— Եշս բողզիդ մնա... Եշս...

Ուստի վրեժս լուծելիս հրճվում եյի և թուրքի փոխարեն ու թվում եր հեռավոր Շատախից նա պիտի բերկրե՞ր ինձ հետ ու մի որ պատահելիս բացականէր՝

— Ե վալա. մաշալա...

Միակ տեղ, ուր հրճվանքով եյի գնում, դա «ծակ ֆլիլ-պոպոսենց» տունն էր,

Չգիտեմ, դուք եյա հանգամանքն եր նրա ավելի սիրելի դարձրել, վոր յեկել եր Բագվից, ուր հայրս ել եր յեղել, կամ թե նրա համար, վոր սա յել բոյով-բոյով մարդ եր ու դրանով ելի հիշեցնում եր հորո՞ Համենայնդեպս սիրում եյի լինել նրանց մոտ, կամ մեր կտրից նայել նրան ու մտածել հորս մասին.

Ինչպես վոր Մարկոս եֆենդին ու Աստուր աղան կողք-կողքի քայլելիս ավելի շեշտակի եյին դարձնում իրենց մեջ յեղած հակադրություն, այնպես ել մեր ու մորաքրոջս դրկեցությունն առավել ևս ուժեղացնում եր նրանց տան փոքրությունն ու մերի մեծությունը:

Այդ տներն յերկար ժամանակ մեջք-մեջքի տված պահում եյին իրար, իսկ տերերը դիվահարի պես փախչում իրարից:

Մորյեղբայրս ասում եր նրան.

— Յեթե որենքը քեզպեսների ձեռք ելնի, հալբաթ վոր Աստուր աղաներ ել շատ կլինեն, քաղ ցած—տկոր դանդա տավորներ ել... բա չէս մտածե, վոր մեռնելիս շատ շատ մի պատանք պիտի հետդ տանես ու ետականդար խոջութից միայն յերկու արշին հողի տիրանաս. են հողն ել հալա քեզ չի մնա, ժամանակի ընթացքում մի նոր մեռել կբերեն ու տեղդ կգրավի, — ասում եր բարեկամս:

Ինչ խոսք, վոր այդ բացարձակ ճշմարտությունը դուրս չեր գալիս մորյեղբորս. նրանց ատելությանն ավելի նպաստում եր այն հանգամանքը, վոր դրկիցներ եյին ու պատահելիս՝ կամա-ակամա վեճի բռնվում:

— Ո՞ւր ե, նորեն անանկ բան մը ըլլար, կորչեյիր դարձելի տեսքեդ լմնայինք... գոռգոռում եր մորյեղբայրս:

— Ել երթացող չեմ իզուր տեղ մի թեթևանա, — կանխում եր հորաքրոջս ամուսինը, — ախր քանքանությունով կանամ կտոր մ խաց ուտե:

Տան յեղած ժամանակն ել նա հանգիստ չուներ. Խնչ կանաչեղեն ու ծաղիկ ասես, վոր չեր մշակում բաղչայում և այնպես մեջք—մեջք, նաղչեբով:

Այնպէս նաղանքով ժպտում եյին թոփուզ վարդերը, որորվում բարձրահասակ զամբեղները կարմիր, ճերմակ — ճերմակ շուշանները հոտալետ... Թողնում եյին կակաչները թավշեծաղիկ, խնդածաղիկ, ծաղիկ—ծաղիկ... հարբեցնում եր սուսումբարը, ռեհան, լելաղը ճերմակ-ծավի, փշտոնին անթիվ ծաղկած, պատերն ի վեր մագլցած շամաշուղներ ամեն գույնի նրբին-նրբին, զանգակաձև, իսկ արևագույն նարգիզները չրերին կուլած ժպտում եյին ինքնագոհ:

Հաճախ կտրին նստած, դիտում եյի, ինչպես հայրեկանման մարդը բակ-փողոցը մաքրելուց հետո, ածուներում կուացած շթում եր, ջրում ու հետո աշխատանքից բավարար ժպտում ժպտուն ծաղիկներին:

Յերբ մորյեղբայրս ուզում եր կովել և այս. անգամ համապատասխան առիթ չեր գտնում, դիտմամբ այգու դռնակով հավերը քշում եր նա բաղչան:

Հորաքրոջս ամուսինը հավերի այցելության նպատակն իմանալով, ըստ սովորության կսկսեք քարկոծել,

Կոիվ

Մորյեղբայրս հուզված—հուզված կբարձրանար կտուրը և իբր թե գործին անտեղիակ՝ ձայն կտար

— Հավերուս դո՞ւ յես զարկեր:

— Հրամներ ես...

— Ամոթ չըլլա հարցնել, ինչո՞ւ:

— Վորովհետև ածուները կքակեյին:

— Կոկ ատո՞ր համար:

— Խա

— Անունդ վոչ բարով փիլիսոփայ ե, հապա չէս հասկնար, վոր հավերը խեղ չունեն, ինչ դուռ վոր բաց տեսնեն, ներս կմտնեն...

— Ինչո՞ւ, տերը, վոր ամբողջ որ որենքեն ու խելքեն կճառի, չի՞ կանա հավերին ել մի քիչ որենք խասկցուցել... տեսիր ես խելացի մարդու հավերն ել խելացի ելնեն:

— Նորմն շան հաջոցդ դիր, — հայհոյում եր մորյեղբայրս, ծաղկատար դեմքը կծկելով:

— Խնդրեմ բերանդ մաքուր բանաս, խեղճ — կրակ գանգատավորներդ չեմ, վոր բոռցիցդ վախենամ:

Դիմացինը կատաղում էր արդեն:
— Ծակ խելքովդ կուղես ինձ որքանք ուսուցել. փտած անլծեմ...

— Համենայն դեպս ծակ խելքովս վոչ վորի փլաւս չեմ տա, բայց դու քո լիք խելքով աշխարհ կքանդես, թաւանջի... պատասխանում եր նա գրգռիչ անտարբերութեամբ աշխատանքը շարունակելով:

Հարեանները կտրներին հավաքված, քս-քս եյին տալիս. կոնվ հաճելի ժամանց եր նրանց համար, վորոնք ոգտվելով առիթից անուղղակի իրենց զզվանքն եյին արտահայտում մորյեղբորս նկատմամբ. վորը ճարահաւած ներս եր գնում:

— Քոչոն... զզվելի արարածներ...

Մի անգամ, յերբ հորաքրոջս ամուսինն ըստ սովորութեան փողոցն եր ավուում, մորյեղբայրս առիթից ոգտվելով զուրգ այծերը քչեց նրա բաղչան:

Այդ միայն յես տեսա, վորովհետեւ կտրին լվացք եյի փոռում. Ուղեցի կանչել բարեկամիս, սակայն մորյեղբայրս այնպես սպառնաց, վոր սարսափից չկարողացա նույնիսկ բերանս բանալ:

Այլալված դիտում եյի, ինչպես այծերն աղահութեամբ խոփշտկեցին ածուները. ծաղիկները ու նորահաս ցուղներին կեղևները:

Սրտաճմլիկ եր պատկերը, յերբ վերջապես տերը ներս մտավ: Նայում եյի ակնապիշ, ինչպես նա ցնձուղը հանկարծ բաց թողնելով շանթադոր կանգնեց: Ապա հուզումից նրա խոշոր աչքերը մեծացան ու այդ քառասունոց մարդը ցավից դադանի պես մոնչաց

Աչքերս արցունքոտվիցին:

Իսկ մորյեղբայրս քրքում եր հաղթական:

— Ես քո եծերն եմ, — հանկարծ ձայնեց բարեկամս:

— Վոչ, շփոթեց մորյեղբայրս:

— Վոչ:

— Վոչ, Միուս գրկեցին ըլլալու յին, վորոնք հավանաբար մեր պարտեզն յեկեր, մտեր են քո բանչան: Քշի ես կողմը:

— Աղեկ...

Ու հորաքրոջս ամուսինը ներս մտավ:

Նա իհարկե չհաւատաց: Անմիջապես կանչեց թաղի մսագործին ու հենց մորյեղբորս ներկայութեամբ մորթել տվեց այծերն ու ամբողջութեամբ նվիրելով մսագործին ասաց:

— Տար, անուշ արո, իսկ տերը թող դա ինձնից հաշիվ պահանջի:

Մսագործն անսպասելի նվերից շփոթված, նախ կասկածով ժպտաց, ապա բեռնավորված արագ հեռացավ:

Մորյեղբայրս որորվում եր հուզումից:

Յերկմ — յերկմ այծ մի ստի համար... դարձացա, ինչպես նա կաթվածի չեկավ:

Այդ դեպքից հետո ինձ անչափ հանցավոր եյի զգում հորաքրոջս ամուսնու նկատմամբ. յերբ նա տխուր — տխուր որորում եր գլուխն ու աշխատում քանդված մարգերն ելի կանոնավորել՝ չեյի կարողանում համարձակ նայել նրա աչքերին:

— Լավ. շատ-շատ մորյեղբայրս պիտի ծեծեր, քիչ եյի ծեծվել, վոր վախեցա, մոռնում եյի վշտացած:

Ու այդ զիշեր չքնեցի:

Յերբ տունը խաղաղվեց, գաղտագողի իջա սլարտեզ: Մութը և վախեցնում եր և վոգեորում: Ծաղկանոցի բանուկ ճանապարհի վրա, իրարից վտանաչափ հեռավորութեամբ փորեցի մի քանի փոսիկ, բերանը ծածկեցի բարակ ճյուղերով, տերևներով, ապա հողով հավասարեցրի, փախա:

Առավոտ մորյեղբայրս ինքնայեղով վերցրած գնաց սաքուն, ինչպես միշտ, բացողյա թեյելու:

Սպասում եյի սրտատրոփ, չլինի՞ հանկարծ ուրիշ ճանապարհով անց կենար:

Ու մեկ ել թրճակ...

Ուղածիս պես վտաք խրվեց փոսի մեջ, ընկավ ու յեռացած շուրը թափվեց մարմնի վրա:

— Անճու եր...

Թվում եր շատախցի թուրքն ել եր հրճվում ինձ հետ, հորաքրոջս ամուսինն եր շատերն ել:

Յես իհարկե չեյի ցանկանում, վոր նա մեկից այնքան պատժվեր, բայց, դեհ, վոր յեղել եր, դեմ չեյի...

Մի քանի շաբաթ պառկելուց հետո յերբ վեր կացավ մոր- յեղբայրս նրա ճակտին ձգվիլ եր մահեկաձև սպի:

Ինչ խոսք, վոր Մարկոս եֆենդին ու Աստուր արան դժբախտութեան լուրն առնելուն պես վազեցին, յեկան ու մինչ այրվածի առողջանալը՝ իրենք հլ բավականին նիհա- րեցին. սակայն յերրորդութունը յերկար մտածելուց հետո ելի չկարողացավ հասկանալ, թե ով եր այդ փոսիկների հե- ղինակը: — Տնավեր անդադար, — նախատում եյին սրտցավ բարեկամները, — թող սպասիր մինչև պախած աղջիկդ ան- տեր սամավար տաներ, վոր են փորձանքը քեզ չպատահեր... քո խելքով քեզ ցավ ես ճարե, դե սուս...

V

Նորից արևը ծագում եր ինչպես միշտ ու մայր մանում, ինչպես միշտ: Նորութունն այն եր, վոր ավելի շատ էյին խոսում դաշնակցութեանից, պառաջները — փոքրներն ան- գամ...

Իսկ հնչակ — ուսմականները գլուխ քաշ եյին ման գալիս: Թուրքերը խուզարկում եյին մի շարք տներ ու գտած զենքի հետ տանում նաև մարդկանց:

Ինչ վոր գաղտնի բան եր կատարվում ասես թե... հո- րաքրոջն ամուսն դեմքը մոայլ եր շատ. մոռացութեան մատնված ծաղիկներն չեյին ժպտում այնպես վառ:

Մարկոս եֆենդին եր շատ ուրախ. նրա աչքերը վառ- վում եյին մորյեղբորս հյուրասենյակի առաստաղից քաշ ընկած զույգ ջահերի նման:

«Լուսնի տակ վոչինչ հավետանական չե...» ասում են վոչ հավետանականները:

Յերրորդութունն հլ այդ ապացուցեց...

Ո՞վ կարող եր յերևակայել, վոր Մարկոս եֆենդին յերես պիտի դարձներ մորյեղբորիցս, ավելի շուտ՝ նրա փոսիկնե- րից. կամ յինթադրել, վոր մի հոգի յերեք անձը դառնար առանձին-առանձին անձնավորութուն, նույնիսկ թշնամի

մինչև այն աստիճան, վոր փողոցով անցնելիս, խուսափեյին իրար շվաքին նայելուց:

Յերրորդութեան քայքայման լուրն անմիջապես տա- րածվեց թաղից-թաղ ու լսողները զարմացած հարցնում եյին մեկ մեկու:

— Աղլիսի պոչ թաղքեր ի, բան մ կա...

«Պարբան» այն եր, վոր վոմն Թիֆլիսից աղգային կա- րևոր գործերով յեկել եր Վան ու տեղավորվել Մարկոս եֆենդու շքեղ բնակարանում: Այդ առթիվ նրա տան շուրջն արտակարգ աշխուժութունն եր տիրել. մարդիկ այգիներով գաղտնի գալիս-գնում եյին նրա մոտ. դաշնակցական մե- ծերից Արամ փաշան, Վառժանն ու Իշխանը շարունակ այն- տեղ եյին լինում:

Այդ կետը դառել եր անհայտ գործողութեան վորսչակի կենտրոն:

Հասցեն՝

— «Շան թաղ»:

Մարկոս եֆենդին այնքան զբաղված եր նոր հյուրով, վոր հլ ժամանակ չուներ նույնիսկ շուկա գնալու:

Նրա աղջիկ Քարմիլը նույնպես ուրախ եր յերևում. ասում եր, վոր ուսուսաստանցի հյուրը սնդուկներով բան ե բերել իրենց մոտ, վորին չի կարելի մոտենալ:

— Վորտեղից գլտես, — հարցնում եյինք նրան բո- լորած:

— Դիչեր մինչև լոս կփսփսան, կլսեմ, դիկ չեն թողնե ներս մտնեմ, յես հլ ինատու դուան ծակից ականջ կանեմ...

Ու տարածվում եր լուրը:

— Դիտեմ. Մարկոս եֆենդինեց տուն ուսուսաստանցի հյուր ի իկե. հետը բերեր ի խազար սնդուկ լցուն ջանավար:

— Քեզ ով ասաց, — հարցնում եր ունկնդիրը սար- սափած:

— Լուսունը:

— Քեզ:

— Սուսունը:

— Քեզ:

— Պապիկը:

— Փիղ:

— Թոռնիկը:

— Գիշը:

— Գարմիրը...

Իսկ Գարմիրը յերդում — պատուում, վոր աղբիւս բան չի ասել:

— Ա՛խ... սուտ ասաններ. վոր ըտակնայի, ել ձեզ խտ չեմ խաղա... խոռովեց նա ու ձկույթներն իրար քսելով, հեռացավ:

— Կա—աց... ջանավար չի, դեն ք ի... բայականչեց Գուրգենը, խորհրդավոր:

— Նա վճռեցից իմցար:

— Գիտեմ, գիտեմ, խերս ել գնաց Տրապիզոն, գաղտնի սնդուկներ բերեց համա թուրքերն իմցան, ինորն ել տա-
րան, սնդուկներն ել...

Ու նրա արցունքոտ աչքերը կախվեցին:

— մեզ կուսուցեն, վոր մեղք ի ճնճղկան բուն քանդել, բա վոր մարդիկ եսա կանդար իրար կսպանեն, մեղք չի... բո-
ղոքեց Ունար: Մտածեցինք, մտածեցինք, բայց դրա պատաս-
խանը չգտանք...

Մի որ Մարկոս եֆենդին բավականին պարարտացած, թի՛ աչքիս յերևաց, յեկավ մորյեղբորս մոտ, ընդամենը մի քանի բոպի: Ապա խոսակցությունը հանկարծ ընդհատելով, կանգնեց:

— Երթամ. հյուրս մենակ չմնա, անհարմար ի...

— Ամոթ չըլլա հարցնել, հյուրդ յեկնքն իջավ, վոր այդքան ամուր անոր փեշերը բռնեցիր, մերը թողուցիր, — հեգնեց մորյեղբայրս:

— Հալբաթ, վոր յերկնքեն, — վրա տվեց եֆենդին, — հետո կուգամ, կխոսենք:

Ու յեկավ:

Կիրակի յեր:

Աշուն, Ածուներում փոված վոսկի տերևներ. փռերի վրա վոսկի տերևներ. ողում դարձյալ վոսկի տերևներ. որոր-շորոր, նաղե-նաղ:

Ո՛վ ե ասում, վոր միայն դարունն ե գեղեցիկ. բա աշունը... յերբ վերջին փայլով ժպտում են վերջին փողկո-
նները, յերբ ողում տիրում ե չվող թռչուններ ի հրաժեշտի յերգը, ջրերը խոխոշում են՝ թափված ծաղիկների թերթերը բերնին, յերբ զլխիդ տեղում ե տերևային անձրև ու մեր-
կացած ճուղերի արանքից հանկարծ ժպտում ե կարմրա-
թշիկ մի խնձոր, գեղեցիկ չի...

Ձե... թովչանք ունի աշունը ե գու ավելի կարոտով ես գրկում այդ գեղեցկությունը, քանի վոր գիտես, շու-
տով ձմեռ ե գալու:

Յերևի յեռյակն ել այդ զգալով զբոսում եր պարտեզում:
Կամ գուցե վոսկի հիշեցնող տերևների գույնն եր նրանց գրավել: Համենայն դեպեա չափազանց մտադրաղ եյին: Ավելի
կենտրոնանալու համար Աստուր աղան — առաջարկեցնստել:
Մարկոս եֆենդին վողկորված խոսում եր դաշնակցա-
կանությունից. մորյեղբայրս յերկմիտ որորում եր գլուխը, իսկ յերորդը բութ արտահայտությամբ նայում եր յեր-
կուսին:

— Ծուս եք, ծուս... համոզում եր վաճառականը, — եկեք, դառնանք դաշնակցական. թե իմնաք ուռուսաստանցի հյուրս ինչե՛ր կասի: Կասի մեր ջան վոր կա՛ ձեզ խա-
մար ի... Ե. Կովկասից իկիր ենք, վոր ձեզ կազմակերպենք, կուլի հանինք թուրքերի դեմ, հետո յեկ քեռին կուգա, ուռուսաստանցի հարուստ հայեր կուգան... Հայաստանը կընցնի քրիստոնիա պետության ձեռք, ջան կասենք, ջան կլսենք — ախպերավարի: Ե. հետո յեկ ասեմ. ազատ առտուր, խոջություն... իսկը իմ ուզած: Դե. մկա ասեք, տխնամ, ինչի՛ համար դաշնակցական չդառնանք, հ՛ը...

— Փչեր ե, — ընդհատեց մորյեղբայրս, — յեթե հաստատ իմանամ, վոր ըսածներու պես կըլլա, շատ աղեկ կըլլա:

— Ծո, քեզ կասեմ՝ կըլլա, կըլլա, — ձայնեց վճռա-
կանը, — հիմարներ, ինչի՛ թողնենք, վոր կեղտոտ ոս-
մանցին մեր դրախտավայր Հայաստանի տեր մնա: Դաշնակ
դառնանք, թուրքին քչենք, մեր հողի ու հարստության
գլուխ կայենք... ապա... Առաջ յես ել չի հավատե, համա

եսա ուռուսաստանցին ըսկուն ճլպտուն լեզու ունի, վոր ել չդիմացա:

— Մկա դու դաշնակցակամն ես, — զարմացած բացականչեց Աստուր աղան, — ախ, ախ. հայվանե — խողե, վով սողա, ջուր կխմես: Ինոնց ասածն ելավ մի, չեկավ մի... Ինչ բան ունես, վոր գուր տեղ անդարդ գլուխդ կդնես ֆալսկա: Զուր տեղ ինչի՞ թշնամանամ թուրքի հետ ու ելած — չեկածս տամ վերեն:

— Միանգամայն համամիտ եմ Աստուր աղի ըսածներուն, մեզ փող վաստկիլ, ստակ դիդել ե պետք. ձուկ ջրի մեջ առուր ընել չըլլար. ասիկա շատ լուրջ խնդիր ե, մեկեն բորկնալ չըլլար, — ոգնության հասավ մորյեղբայրս, — յեթե համոզված ըլլամ, վոր քեռու գալով դրությունը լավ կըլլա, ինձ համար անոնց դատարանի մեջ աղեկ պաշտոն կըլլա, հիմակվնե շուտ չկա, վազեմ, գույգ ձեռքդ ստորագրեմ, դաշնակցական դառնամ, զինվեմ...

— Կարճ. մկա դաշնակցական ելնելու միտք չունե՞ք: — ելի խոսեց Մարկոս եֆենդին:

— Յեթե իրոք դաշնակցականներու ծրագրի պես ըլլա, իսկ յեթե չըլլա... Թուրքերը կատաղեն, հայերուս հեռացնեն պաշտոնե, այն ատեն...

— Ըլլա—չըլլա, ըլլա—չըլլա... քիծիծաղ տվեց վաճականը, — դեհ. դուք նստեք «ըլլա—չըլլա»-յի պորտը մաժեք, իսկ յես երթամ. ուռուսաստանցի հյուրս մենակ չմնա, անհարմար ի: Ու գնաց:

— Քոփակ ուռուսաստանցին համ ի տվե բերնին, — փնթփնթաց Աստուր աղան, — Է, մի բան, վոր դաշնակցականներն առանց են ել կուզեն կովել. թող կովեն, թող քեռին գա, յեթե եկավ, խոջանալու միջոց ելավ, մենք ել հոփ կանենք. մի բան, վոր հոփ անելու աղեկ սովոր ենք: Հը, ինչ ասիր:

— Ի՞նչ գիտենամ, — պատասխանեց մորյեղբայրս, անորոշ հայացքով անորոշ հեռուներ զիտելով, — անկեղծ ըսած ինձ համար միևնույն ե. շուն ըլլա, գել ըլլա, միայն թե գանգատավոր շատ ըլլա. ծակ աղգասիրություն պլիկ մը, չարժի:

Այդ որվանից հետո Մարկոս եֆենդին նվաղեցրեց այցելությունն, ու ապա բոլորովին չեկավ:

Յերրորդությունը թե-թեի տված ել չեր ճեմում ծառուղիներում:

Մորյեղբորս ու Աստուր աղի տրամադրությունը շատ վատ եր:

Միայն Մարկոս եֆենդին եր կայառում: Դառել եր դաշնակցական կոմիդեյի պատվավոր անդամ: Քարմիլն անգամ հպարտ եր նայում մեզ. բարձրացրել եր քթիկը:

Դաշնակ-մաշնակ շատ չեյի հասկանում. գիտեյի, վոր սպառազեն մարդիկ եյին, չուռ փափախներով. «դաչաղ» եյին անվանում. ապրում եյին խմբերով, ժողովրդի հաշվին:

Հանկարծ լուր եյին տալիս:

— Պատրաստվեք այսինչ որը քսան դաչաղ ընդունելու:

Յեվ այդ լուրը, կամ ավելի շուտ հրաման ստացողը, հարկադրված եր, առանց այլ և այլի այդքանի համար ապրելու և գիշերելու համարություն ստեղծել, մոտ տաս որ, յերկու շաբաթ, մինչև վոր նույն ձևով փոխադրվեյին ուրիշ տեղ:

VI.

Յեվ ահա մի որ լուրը հուժկու փոթորկի նման պայթեց, անցավ ծայրից-ծայր:

— Կռիվ, համաշխարհային կռիվ...

Քաղաքը և բերկրեց և կուչ յեկավ սարսափից:

— Կռիվ, քեռի խոստացող կռիվ...

— Կռիվ, տներս ել 'մավիրող կռիվ...

Պատերազմական դրությունն իրեն զգալ եր տալիս ամեն քայլափոխին:

Անմիջապես սեֆեր բերլիկի յենթարկվեցին 20—45 տարեկան տղամարդիկ, և կույր, և կաղ, միակ տնտեսավար:

Շատերը խուսափում եյին մորթիղացիայի յենթարկվելուց, սակայն Արամ փաշան «թշնամու աչքն առյերես հաշտ պահելու համար» մեծ սպառնալիքով հավաքում եր նրանց ու անձամբ հանձնում կառավարության:

— Հարկավոր ե տոյրեա սիրալիր թվալ, մինչև վոր մերոնք կազմակերպվեն...

Հարուստները 43 լիրա բեգելթ տալով ազատվում եյին զինվորական ծառայությունից:

Սեֆեր բերլիկից հետո սկսվեց թեքեալիֆի հարբիեն:

Թուրք պաշտոնյաները ցուցակադրեցին բոլոր փոխադրական միջոցները, տարան:

Տարան Մարկոս եֆենդու զուգ նժույգներն ու կառքը, վոր ամեն առավոտ սլանում եր, հայտնի վաճառականին տեղափոխելով տնից շուկա, շուկայից—տուն:

Ծիշտ ե, ձիերը գոմից դուրս հանելիս նա շատ տխրեց, սակայն...

— Թող տանեն, վոչինչ, վերջին տանելը կելնի, այո. շուտով մեկի բազալ տասը կստանամ, այո. Թող բարով քեռին գա... ասում եյին նրա հեռուներ սավառնած խրոխտ աչքերը:

Բայց յերբ տարան քրաշի Սերոբի սայն ու յեղները, նրա աչքերը Մարկոս եֆենդու փայլը չստացան, ընդհակառակը. գլուխը գլորվեց նրա ցավից կախ ընկած աչքերից...

Ապա մեկ-մեկ դուրս բերին եղերը, վորոնց չոշ-չոշ անելով շուկա եյին գնում մանր առևտրականները, և վերջապես առին, տարան, ինչ վոր գտան—ջորի, գոմեշ... ու փոխարեն տվին ինչ-վոր թղթեր, ապագային վճարելու առատ խոստումով:

Իսկ գյուղերից, վորպես պատերազմական տուրք, տասնորդ եյին հավաքում. այդպես եր սահմանված վերեից:

Տասնչորս թվի ամառն արտերը ծփում եյին արևմառ, սակայն հնձվորներ չեղան. բանակ եյին տարվել, ցորենի փոխարեն մարդ հնձելու այդ ամառն:

Այդպես եր սահմանված վերեից:

Թաղերում մեծ-եծ պղինձներ շարեցին, ապա ասքյարներն ընկան տնից-տուն, կաթ, մածուն հավաքելու:

— Զինվորների համար...

Հետո յեկան ուրիշ ասքյարներ ու նորից տնից-տուն ընկած, հավաքեցին, տարան, ինչ վոր գտան—գուլպա, շապիկ, թուլում, իշլիկ, փալան...

— Զինվորների համար...

Փալանը՝ զինվորների համար:

Ու ելի շատ-շատ բան:

— Զինվորների համար...

Այդպես եր սահմանված վերեից:

Մինչդեռ զինվորներից շատերը և հայ և թուրք, քաղցած-տղտր փախչում եյին ճակատից:

— Մեզ պետք չե կռիվ...

Ղաչախները շատացել եյին: Խելագար թափով զինվում եյին, ով ինչով կարենար. դպրոցները հրկվում եյին իրար յետեից. դաշնականանում եյին նաև համեստ կանայք, աղջիկներ...

Տարբեր կուսակցությունները մոռացել եյին իրենց դափարական թշնամությունը: Միացյալ նիստեր: Սպասվելիք պատերազմի ծրագիր:

— Պատրաստ կայեք. ես ե քեռին կուգա...

Տեր Հուսիկ Կարմրամորուսը վազվզում եր մեծատնից-մեծատուն՝ սրբազան նպատակի համար հանգանակություն հավաքելու:

Մարկոս եֆենդի Սառաֆեկյանը կարգադրություններ եր հղում ստորադասներին՝ ի շտապ կատարում:

Աստուր աղան ու մորյեղբայրս մեկ խրախուսվում եյին գալիք որերով: մեկ վախենում:

Դանակի յեր գնում իրավաբանը. գանգատվորներ չկային: Իսկ կալվածատերը նիհարել եր, հողերը մնացել եյին անկապալ... Բայց և այնպես, յերկուսն ել մի քանի յերեկո յերկար-բարակ խորհրդակցելուց հետո, ընդունեցին դաշնակցությունը և դառան հանձնաժողովի ակտիվ անդամ:

Հորաքրոջս ամուսնու աչքերն այրվում եյին բոցեղեն լեզվակների պես:

— Արյուն կհոտի, արյուն...

Հարուստները ծիծաղելով հոռետես աշխատավորութեան վրա, դողում եյին անհամբերութեանից։

— Շուտ յեկեք, շուտ։

Ճակատում զինաթափում եյին հայերին. գինք չեյին վստահում։ Պահում եյին միայն խրամատներ փոքրիկ, վորովհետև յերբ ուռն քանակի հետ կամավորներ ել առաջացան, թուրք ճակատում գտնվող հայերն ել չեյին կարողանում վաղուց յերազած «փրկիչներին» վրա կրակել։ Կամ փախչում եյին ուռնաց բանակ, կամ հետ գալիս։

Յեւ թուրքերը կորդոններ կապելով թաղից-թաղ, գյուղից-գյուղ, բռնում սպանում եյին դասալիքներին. հրդեհելով նրանց տները։

— Ես քեզ մեկ... թառաչում եյին հոռետեսները, — ալա ինչեր պիտի ելնի...

Ձմեռն անցավ լի սոսկումով։ Վարագա սարից ծագող արևը չէր տաքացնում...

Տարել եյին Բեզեզ Շամոյի եղբ. պատմաների կապոցը շալակած, անմխիթար գնում եր նա ու մեքենաբար կրկնում։

— Ծը-ծը-ծը-ծը... չոռռ...

— Ախպեր Շամո, ախր ուր ի եղ, վոր չոռռ կանես, — ծիծաղում եյին ծանոթները, — դու քեզ եղի տեղ ես դրե, ետ ի՞նչ խաբար ի։

— Ի՞նչ անեմ, բերանս սովեր ի, չեմ կանա. ախ-ախ. եղս գյողալ եղ եր, համա դադը չիմցա, — հառաչում եր նա վորբացած։

— Ծը-ծը-ծը-ծը... չոռռռ։

Տատս գիշեր-ցերեկ աղոթում եր առ աստված։

— Վորն վոր բարի ի, դու են կատարես, Հիսուս փրկիչ. բարե ուռնաների հետ վիզ ծուռ լաճս ել փրթնի, դա են անտեր դարիբութեանից, Մարիամ աստվածածին. ախ, են խորոտիկ անվանդ մեռնեմ, հայոց հայրիկ, — վերջացնում եր աղոթքը ու ամեն անգամ աստծուն գիմելիս՝ Խրիմյանին եր համբուրում։

VII.

Բացվեց դարունը 15 թվի, բայց դարնան գալը կարծես վոր-վոր չնկատեց, այնքան վոր անհրապույր մոռացված եր այդ դարունը։

Քաղաքը զինվորական ուժով ապահովելուց հետո, Ձեւդեղ բերը հրամայեց, վոր 3 որում ներկայանան բոլոր հայ զինվորները, սակայն վոչ վոր տեղիցը չըարժվեց։

Շատ վատ նշան եր...

Սկսվեց...

— Անցնել դիրքերը, մոտ ե փրկութեան արշալույսը, — հրամայեց արամ փաշան։

— Յա ամենագոր ուռուս, դու հասնես ոգնութեան...

Տները զնդակներից մաղի պես ծակ-ծակ...

Վոռնում եյին տաճկական թնդանոթները, ասես գայլերի ամբողջ մի վոհմակ...

Ճոճվում եյին տները դարկերից. հանդում եյին ճրագները. ու մենք ծվին-ծվին... մթի մեջ։ մտած Ձեմ հիշում, արե կմը, թե միայն մահ ու ցավ եր այդ դարնան։

Ի՞նչ...

Կարծես յերազումս ասացին՝

Կոխվը վերջացավ։

— Թշնամին փախավ...

Ու կարծես յերազիս մեջ քնեցի այդ գիշեր այնպես մուշմուշ... ծաղիկների տեսա մուշ-մուշ քնի մեջ։

Ջգիտեմ, մանկական հոգնած ուզեի մորմեք, վոր հանգիստ քնեցի ու ծաղիկներ տեսա, յերազիս մեջ տեսա, վոր դատարել եր կոխվը. համենայնդեպս լուսաբացին, յերբ ականջ դրի, հրացանածդութեան ել չկար։

Նվազ։ Ժողովուրդը պայծառադեմ հոսում եր գետի Խաչ-փողան։

Հող-փող ապրանք սուրբ աստվածը, նորից անբաժանելի սուրբ յերբորդութեան վազում եր առաջից... կամավորներին զիմավորելու։

VIII.

Կամավորներէից մի քանի որ անց հասաւ և ոռւս բանակը՝ քեռին, վորի հուշտով հաղարները հուսախաբ յեղան ու հաղարները սպանվեցին քեռի խոստացող կռվում:

Մեկակորուսյա ամբոխից բաղկացած՝ մեծ ցույց յեղաւ այդ որը, նորից խնդուն գորգեր փռեցին փրկիչների փողաթաթախ վոտների առաջ ու դեռևս թնդանոթների վոռնոցից չխաղաղված ողը թնդաց՝

— Ուր-ուր-ուր-ա...

Յեպիսկոպոսը «Տեր, պահյա զԿայսրն» յերգելով հանձնեց բերդի բանալիները:

Դեններալ Նիկողայեֆն առած.

— Իմ սիրեցյալ հայ ժողովուր. մեծ ե աստծո և ցար Նիկողայի գորութեանը... ասացինք կղանք և ահա յեկանք. Ռուսաստանի պես լայնածավալ ե ոռւս ազգի հոգին ու նրա կարողութեան պես հարուստ ոռւս ազգի յեղբայրական զգացմունքները, դրա համար ել մենք այսոր ահագին փող ու մարդկային զոհ տալով, ինչ խոսք, վոր մեծ գործը պահանջում ե մեծ զոհ... այո, ահագին կարողութեան և ահագին զոհ տալով, յեկել ենք ձեզ փրկելու մահմեդականների ծանր լծից. յեկել ենք բարձր պահելու քրիստոնեյական դրոշակը մահմեդականների անարգանքից:

Տեր Հուսիկ Կարմրամորուսը ցնծումից ավելի կարմրած, այնպես ուժգին ոռւս գոչեց, վոր քիչ մնաց ոռւսյի հետ հոգին ել դուրս թռչեր:

— Ավար, քյա ձե մեռնեմ, եսա ոռւս ինչ կանդար աղեկ մարդ ի, վոր մեր սիրուն ետա կանդար նեղութեան քաչեց, եկավ Վան... մեռնեմ ինոր աղնիւ սրտին, — շշնջաց մի դուրս:

Ապա խոսեց խմբապետ Դրոն:

— Յեթե չլիներ ցար Նիկողայը և նրա նամեսանիկը՝ Վարանցով-Դաշկով, վորոնք շարունակ մտածում էին Տաճկահայաստանի մասին, յեթե չլիներ մեր կաթողիկոսը, վորը զիմեց ցարին կամավորական խմբեր կազմելու, և վերջապէս, յեթե չլիներ Մեսրոպ յեպիսկոպոսը, պարոն Սատիս

յանը, Սամսոն Արուստունովիչը, վորոնք նույնպես մեծ գործ են կատարել ազգային խնդրում և դաշնակցութեան անմիջական մասնակցութեամբ ոժանդակել այս ազատագրմանը, հավատացած եմ, վոր ձեզանից վոչ մեկը վողջ չեր մնա, այո, վողջ չեր մնա և այսոր մենք չեյինք կարողանա գեթ ավերակ Տաճկահայաստանը տիրել...

Ծափերի այնպիսի վորոտ բարձրացաւ, վոր թռչունները սարսափած՝ փախան, իսկ յերեխաներն ի հարկե չիմանալով այդ վորոտի նշանակութեանը, ճչացին վախից:

— Այս բոլորեն հետո հույս ունեմ, այո, մեծ հույս ունեմ, վոր կծաղկի Հայաստանը, այո, կծաղկի առևտուրը. հույս ունեմ, այո, մեծ հույս ունեմ... ավելացրեց Մարկոս եֆենդին ու հաստ ձնոնափայտին հենված՝ շտապ առն վերադարձաւ, իրա նման մի խումբ մեծապատիւների հետ մեծապատիւ փրկիչների համար յերեկոյան խնճուղքի պատրաստութեան տեսնելու:

Այդ որ կուգե-կուզ տատա ել յեկավ դիմավորելու:

Գրկելով մի ոռւս զինվորի՝ թոթովեց՝

— Ուռուս, ուռուս, խորո՞ստ ուռուս. ապա իմ լաճ չէս տիսե... Ե՛, ենտեղ. ու Ու Ռուսաստան:

Ռուսը զարմացած հանցրեց:

— Շտո՞...

— Ըշտո—փշտո չեմ գիտե... Կասեմ իմ լաճ չէս տիսե...

Ու լաց յեղաւ:

— Ծո հաջ խաթուն, են անասուն ուռուսն ի՞նչ իմնա, թե վորն ի քո լաճ: Կասեն Ուռուսաստան, ինչիս մըջման երամ, ենկանդար վոր մարդ, — բացատրեց ծանոթներից մեկը:

Նորից յերեկոնները առաստաղից քաշ ընկած ջահերը պայծառ լույսով վողողում էին մորյեղբորս հյուրասենյակները. ու ծառաները նորից վազվզելով համադամ ուտելիքները խոհանոցից փոխադրում հաշարան:

Վարժ ձեռները նվազում էին դաշնամուրի վրա ու իրար գրկած մարդկային ստվերները դառնում էին պատուհանների ճուր փարագույրներին:

Շոշափելի յերազդից հարբած՝ որորվում էր գեներալ Նիկոլայի՞ն ու խմբապետ Դրոն: Յերջանկությունից յերգո՞ւմ, թե՞ գոռում էր Արամ փաշան: Յերրորդությունը պարում էր. պարում. չնայած՝ չափազանց աններդաշնակ էր այդ պարը. Աստուր աղան մի քանի որում ավելի գերացած, դժվարանում էր գնտնիցը պոկվել. բարակ — յերկար փայտի կտոր վաճառականը որորվում, իսկ «փթրի թարս իրեսը» (մորյեղբայրս թաղեցիներն այդպես էին անվանում ծաղկատար լինելու համար) կես ողում, կես գետնին վերվերում էր. վետվետում:

Մայրս կխախտվարում յեվ դարցնում էր ճախարակը և յերգում:

— Մեկ յեւ եմ մալուլ.

թե՞ աշխարհ բիթուն...

Հոգնել էր տարիների սպասումից:

Հատել էր հույսը հորս վերադարձի...

— Մեկ յեւ եմ մալուլ.

թե՞ աշխարհ բիթուն...

... Հորյեղբորս պատուհանի ճուր փարագույրների վրա իրար գրկած դառնում էին մարդկային ստվերներ...

— Վայլս:

IX

Մանկությանս հետ կապված շատ դեմքեր ու դեպքեր են ազդեցել հիշողությունիցս, սակայն մի մտապառկեր այնքան վառն է ուղղեղումս, վոր ամեն անգամ դարթելիս, մոժոտում ե ինձ:

Ռուսների գրավումից մի շարաթ անց եր: Որն իրիկնային: Անձրե եր մաղում: Այգիների արանքում ընկած փակուղով տուն էի գալիս:

Առվեց թռչելիս, հանկարծ ինչ վոր բան քաշեց վոտիցս: Համենայնդեպս շուն, կամ ո՞՞ չեր դա, այլ ճանկերով

ինչ վոր արած, ասես թե ձեռներ... վորոնց հաղումը դեռ զգում էի կրնկիս վրա:

Յերբ վախս անցավ, վորոշեցի նորից անց կենալ, արդոք կրկնվե՞ր յեր միևնույն բանը, թե՞ թվացել էր լոկ, վոր ճանկեր էին:

Սակայն այս անգամ վոչինչ չպատահեց, միայն լսեցի մի խոճ-խոճ նվոց և չգիտեմ ինչո՞ւ, ձայնն ավելի սարսափելի թվաց, քան ճանկերը...

Անհամարձակ կուացա, նայեցի... նայեցի, ասես գետնը հանկարծ փախավ վոտներիս տակից ու յես լուռ չոքեցի առվի մեջ, նրա կողքին...

Փոսից ինձ էին նույն մահացողի ապակիացած աչքերը. արյան լճի մեջ դեռ թպրտում էր կանացի մարմինը, ստամոքսն ու աղիքները վորովայանից դուրս յեկած: Մարմնի վրա ատամներ թարմ հետքեր... կապույտ.

Դժվարությամբ ճանաչեցի Փաթմային, տասնչորս տարեկան սիւճւն Փաթմային, վորին մի քանի որ առաջ տեսել էի Մարկոս Եֆենտոնց տանը «ուռուսաստանից հյուրի» բնակարանում. Կարմիրն ասում էր, վոր պարոն ուռուսաստանցին թուրք գերիներից մի գեղեցիկ աղջիկ է ազատել:

Այնպես տխուր էր Փաթման, այնպես կծկված, Ամեն անգամ նոր դեմք տեսնելիս՝ նապաստակի պես փախչում էր անկյունները, վախենում էր, վոր իրեն ել կսպանելին այնպես ինչպես ծնողներին ու ինքը տեսնել էր նրանց մահը:

Ու սարսափից հեկեկում էր վորբացած Փաթման:

Հետո Քարմիրեն պատմում էր, ինչպես յերեկոներ առանձին-առանձին գալիս էին պարոն ուռուսաստանցու ընկերներն ու Փնթմային նոր շորեր հագցրած տանում սենյակը:

— Իսկի չեմ գիտե, ինոր լ՛նչ կանեն, վոր բոռալեն կղարնվի դուան, կուլա... կուլա թե չե, կարծես բերան կը բռնեն, վոր ձեն չլսվի... շշնջում էր ընկերուհիս խորհրդափոր:

— Աղեկ, վոր պարոն ուռուսաստանցին խղճացե, աղատե ի ետա աղջկան, ապա ել ինչի՞ կղացուցի... հարցնում էյինք մեկ-մեկու:

Արդեն կապվել եր լեզուն ձեռներով աշխատում եր ինչ վոր բան հասկացներ:

— Ի՞նչ... Ի՞նչ... իմ խեղճ Փաթմա, —

Ազատեցին սպանելու համար...

Թանձրանում եր մութը: Բարդիները սվսվում էյին ու-
ռիների պես լայահառաչ: Իսկ անձրեղ տեղում եր, տեղում,
թրջելով յերկուսիս:

Յես լալիս էյի և աշխատում ձեռներովս ամուր փակել
վերքի բերանը, վոր ել արյուն չհոսեր, չքամեր իմ սիրուն
Փաթմային... Եթ, յես այնպես, այնպես կուղեյի ջերմու-
թյունս տալ նրան, խել այդ փոքրիկ կյանքը մահվան ճան-
կերից, բայց նա արդեն հանգչում եր քիչ-քիչ ու նրա
ապակիացած աչքերն ածելու պես կտրատում, կտրատում
էյին ինձ:

Այն ժամանակ, յես, աղջուկս, այժմյան պիոնների պես
դասակարգային դիտակցություն չունեյի, հետևաբար մարդ-
կային փոխհարաբերությունը պարզ չեր ինձ համար... սա-
կայն Փաթմայի գլուխը գրկած, մտածում էյի, թե ի՞նչ են
արել Փաթմաները, հայկանուշները. ինչո՞ւ մի աղքատ Հա-
սան սպանում ե իրա նման աղքատ Մկոյի, Մկոն ել ուրիշի,
ուրիշ ել ուրիշներին ու այդպես, անվերջ կռիվ, կոտորած.
բոցավառվող ու խորտակվող տներ. տներում ածխացող
դիակներ... անմարդաբնակ գյուղ-քաղաքներ. համատարած
սով, ավեր... ինչո՞ւ. ի՞նչ էյին արել մարդիկ իրար ու ի՞նչ պա-
հանջում իրարից... Մտածում էյի Փաթմայի ցնցվող գլուխը
գրկած՝ ու չէյի կարողանում հարցիս պատասխան գտնել:

Յերբ համոզվեցի, վոր Փաթման մեռել եր արդեն ու
անգոր լաց համբուրներս չփրկեցին նրան, հանկարծ այն-
պիսի ուժեղ ցավ զգացի, վոր խեղդեմու ճանկերի պես
սիրտս կծկվեց, կծկվեց: Չգուժ էյի, ինչպես աչքերս համա-
ռաբար փարվում էյին Փաթմայի հանգած աչքերին. ու
ճանկերը խեղդում, խեղդում էյին կոկորդս:

Իմ սիրելի, սիրելի Փաթմա... իմացար, վոր այրունդ
կաթեց սրտիս մեջ ու մնաց կաթած այրունդ սրտիս մեջ...
իմացար:

Փաթմային վաղճաց գիտեյի, հայրը դարբին յեր բոցա-
ղեմ: Կինը հիվանդ: Դարբինը հուսահատությունից հաճախ
գալիս եր հորաքրոջս ամուսնու մոտ ու վորպես դուստի,
պատմում ցավերը: Չորս յերեխա. մեկը-մյուսից փոքրիկ.
ամենամեծը՝ Փաթման տասնչորս տարեկան: Իսկ ապրուստը՝
վատ. տունը համարյա ջրի մեջ. հիվանդն ինչո՞վ լավանար:

— Հարկահավաքի տունը արիշաջ ելի, խա վալա... կով
մ ունի, են ել տարան, .. հառաչում եր նա, — ապա ըստ-
կնա աշխարհ կենի՝ քյասիբ դատի — գյանգին ուտի ..

Թե ի՞նչ յեղան նրանք հայ-թրքական միամսյա կռի՞ն երի
ժամանակ՝ չգիտեյինք, միայն հետո, յերբ հնարավոր յեղավ
անցնել թրքական թաղերը, հորաքրոջս ամուսինն անմի-
ջապես վաղեց: Ասում էյին, վոր աշխատավոր թուրքերից
վոմանք մնացել էյին՝ աշխատավոր հայերին վստահելով:
Դարբինն ել չեր փախել:

Հրճվանքի խեղճորուս բոլեյին, յերբ մարդիկ թալա-
նով էյին զբաղված բարեկամս կարողացավ այգիներով
փախցնել նրանց: Չգիտեմ, գուցե անյ հանգամանքն եր կաս-
կածի տեղի տվել, վոր հորաքրոջս ամուսինն զգուշանում
եր ներս-դուրս անելուց, կամ գուցե մորյեղբայրս եր վորեւե
բան նկատել ու կից տնից լսել ոտաբոտի ձայներ. չգիտեմ.
փաստ այն ե, վոր մորյեղբայրս կասկածեց ու վորպես անձ-
նվեր պաշտոնյա, իր բարոյական պարտականությունը հա-
մարեց կասկածը հայտնել նահանգապետ Արամ փաշային:
Ու մի գիշեր հանկարծ ներս խուժեցին վոստիկանները,
վոստիկանապետ Աստուր աղի առաջնորդությամբ:

«Ազատագրված վասպուրականի» թշրամիներին կանգ-
նեցրին բաղչի պատի տակ ու վորպես պատիժ՝ հարկադրե-
ցին հորաքրոջս ամուսնուն անձար կրակել:

— Դեհ, ցույց տուր քաջությունդ... հոհաց նահանգա-
պետը:

— Դավաճան. — վրա տվեց պարոն ուսաստանցին. —
Կովկասից գանք, թե ինչ ե արյան գնով ձեզ փրկենք ու-
մանյան ծանր լծից, մինչդեռ դուք ձեր կրճքում գաղտա-
գողի ոձեր եք սնուցանում. վոր տաքանալուց հետո ելի թու-
նավորին: Հայերին հա՛—ա՛—ա՛... էլի մեկը...

— Եսա խեղճ — կրակ դարբինն չի մեզ թունավորողը,
այլ դուք... բացականչեց բարեկամս:

Ու գցեց հրացանը:

Մթի մեջ փայլկոտեցին Արամ փաշի մութ աչքերը:

— Դրա մասին հետո կխոսեմք, իսկ այժմ կրակիր, թե
չես ուզում կրակվել... մոռնաց նա ատրճառակի բերանը
բարեկամիս ուղղելով:

Փաթման հեկեկալով՝ կյանք եր աղերսում:

Հիվանդ մայրս, ուշաթափ փովել եր պառի տակ:

Յերեսաները ճշում եյին ոտարոտի դեմքերից վախեցած:

Դարբինն ամուր փակել եր աչքերը՝ չտեսնելու... նրա
կոշտացած դեմքի կնձիռներն այնքան վիշտ եյին արտա-
հայտում և այնպես գունատ եր լուսինն այդ գիշեր...

Հորաքրոջս ամուսինը մահաստուռն դեմքերին նայելով
գալարվում եր լուռ:

— Ասում եմ կրակիր, թե չես ուզում կրակվել... գոռաց
Արամ փաշան:

Բարեկամս վերցրեց հրացանը:

Ու նշան բռնեց...:

Դարբինը հոգեց դարմանքից:

Իսկ լուսինը յերերաց...

— Մեկ, յերկու, — յերեք, — վոգեորվեց Արամ փաշան, —
վոչինչ, բավականին խիղախն ես յեղել. ընկերոջը կրակել
հանակ բան չի... դե հապա:

— Մեկ, յերկու, յերեք. — կրկնեց հորաքրոջս ամուսինը
հրացանի բերանը հանկարծ նահանգապետին ուղղելով:

Սակայն Արամ փաշան ավելի շուտ կրակեց:

Ու ել չեղավ բարեկամս...

— Ի՞մ բարեկամը. Դարբինի բարեկամը. քանքաների,
ջուհիակների բարեկամը...

Ել չեղավ:

— Ելի մեկը, — նախատեց պարոն ուստաստանցին:

— Թող խառկանա, թե ինչ ասիլ ի նահանգապետի վե-
րեն ձեռք բարձրացնել. հայվանե — խոտե, — հայոյեց վոգ-
տիկանապետ կալվածատեր Աստուր աղան

Արամ փաշան նշան արավ:

Ու իրար հետևից թիրտացին մեծ — փոքր դիակները...

Այնպես գունատ, մեռելային եր լուսինն այդ գիշեր ու
այդ գունատ մեռելային լուսնի տակ քանի՜ քանի՜ — պայծառ
կյանք հանգավ այդ գիշեր...

Տարան տառնչորս տարեկան սիրուն Փաթմային գաղա-
նային խրախճանք տոնեցին «աղտատազրված Վասպուրա-
կանի» հերոսները, ապա գաշուններով սրախողող արին
դժբաղդ Փաթմային:

Նրա այլանտալված դեմքը մնաց առվի մեջ որեր շարու-
նակ. ուռիները լաց յեղան նրա դիակի վրա: Շները մեռե-
լահաջ տվին, չհեռացան:.. սակայն մարդիկ չմոտեցան,
չթաղեցին թրքուհուն, մինչև վոր գիշատիչները կերան,
մաքրազարդեցին ու շուտով սիրուն Փաթմայի փոխարեն
մնաց դես-դեն ընկած հատ ու կենտ վոսկոր...

Հետո տեղ Հուսիկ Կարմրամորուսը պղծված առուն մա-
քրելու համար մի քանի կաթիլ մեռուաջուր ցանեց Փարմայի
ընկած տեղը: Ջրից ոգտվողներն որհնեցին քահոնային ու
դբանով ամեն ինչ վերջացավ...

Այնուհետև կյանքն ընթանում եր մայսի պես հյուսերով
ծաղկած... յեկել եր քիտին...

X.

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Ց Ի Ն Ե Ր

«Ռուսական հաղթկան բանակի առաջխաղացումը նոր
դարադուլն և իրավակարգ կրանա մեր քաղաքի ու գավառ-
ներու իրավագուրկ ժողովրդի համար: Դարերու ստրկու-
թյան և քաղաքական ճնշումներու վախճանն և, վոր կապ-
րենք այս որերուն. հայ ժողովրդի շինարար ու ստեղծա-
գործող վոգու ծնունդն և, վոր մենք կտոնենք այժմ:

Ռուս զորքի հրամանատար գեներալ Նիկոլայեվ գնահա-
տելով Վասպուրականի հայ ժողովրդի հերոսական ջանքերը,
թուրք կառավորության անզոր դարձնելու իր ազդաստան
քաղաքականության մեջ և հավանելով հայ ժողովրդի ազ-
գային ու կուլտուրական ձգտումները, բարհաճեցավ 7 մա-

յիսի, 1915 թվին, նո, 16 մասնավոր հրահանգով ինձ նշանակել քաղաքի և շրջանի կառավարիչ և կազմակերպել նոր գործ իր բոլոր ճյուղերով»:

«Ներկա պատասխանատու որերուն հայ ժողովուրդը միայն մի նշանաբան պիտի ունենա—համախմբվել ամբողջ յեռանդով կառավորութեան շուրջը, վերակազմակերպելու համար կյանքը քաղաքի և շրջանի մեջ. արժանի ըլլալու քառորդ դարեւ ավելի մղած պայքարի մեջ ընկած հերոսներու հուշաներուն և հիշատակին ու միշտ բարձր պահելու համար հայ ազգի կուլտուրական պաշտոնի գիտակցութեանը փոքր Ասիոյ այս ծայրագոյնում մեջ»:

«Ուրաւ գեներալը մեր այս հուշաներու լիակատար գիտակցութեամբ երբ վոր հայ ժողովուրդի և իմ հանգեպ ցույց տվեց այս մեծ վստահութեանը»:

«Քաղաքացիներ, ձեզ կմնա մեր այդ հավակնութեանց և հուշաներուն ընդհանուր գնացող հաղթական բանակի և գեներալի վստահութեանը բացառական պես արդարացնել և ավելի լավագոյնին արժանի ու պատրաստ գտնելու»:

Ահա այսպիսի մի կոչ հայտարարեց Վանի շրջանի կառավարիչ Արամ փաշան և գեներալի վստահութեանը բացարկապես արդարացնելու և ավելի լավագոյնին արժանի ու պատրաստ գտնվելու հուշով իրեն վերապահված իրավունքի համաձայն, իր շուրջը համախմբեց Վասպուրականի արժանավայել պաշտոնյաներին ու սկսեց յերկիրը կառավարել... յերկիրը կառավարել այնպիսի մարդկանցով, վորոնք իրենց ընդունակութեաններին ու պատվարժան ջանքերի շնորհիվ պիտի որինակելին ու հաստատ դարձնելին Վասպուրականի իշխանութեանը:

Մարկոս եփենդին Սառաֆրեկյան—առևտրական մարմնի նախագահ...

— Այո, հույս ունեմ, մեծ հույս ունեմ, վոր կծաղկի առևտուրը, հույս ունիմ. այո, մեծ հույս ունեմ—ասելով վազվզում եր Մարկոս եփենդին, ներեղութեան, թուղմ եր Մարկոս եփենդին նահանգի մեջ վաճառականութեանը ծաղ-

կացնելու և լուծելու այն բոլոր խնդիրները, վոր կարող եյին ծագել առևտրական դասի մեջ:

Ի՞նչ փույթ, վոր կովի ժամանակ թալանվել ու հրդեհվել եր նրա մեծ խանը, (Մեծ գործը պահանջում է մեծ զոհ...) յերբ հարստանալու նորանոր հորիզոններ եյին բացվել նրա առաջ, յերբ Կովկասից լեթապատառ արդեն վազել եյին խոշոր արդյունաբերական ներկայացուցիչներ ու առևտրական մարմնի նախագահի հետ ծրագրում եյին մի չըտեսնված հարստութեան, յերբ շուկայում տեր եր բռնել ոռոսական ապրանքը, եւ ի՞նչ նշանակութեան խանի այրումը Մարկոս եփենդու համար... քանի վոր նա հույս ուներ, այո, մեծ հույս ուներ, վոր կծաղկի առևտուրը...

Մորյեղբայրս՝ ընդհանուր դատախազ:

Արամ փաշան միանգամայն հավան եր նրա արդարադատական ու իրավաբանական հանճարին:

— Շուն ըլլա, գիւ ըլլա միայն թե գանդատավոր շատ ըլլա... յերազում եր մորյեղբայրս դեռ չդաշնակցականացած և այսոր անա լիովին պսակվել եյին հույսերը:

Ու նորից առաջվա պես գալիս, շարժվում եյին ավելի շատ մարդիկ, առավել ևս ցնցոտիապատ, և դառաղացի, և արհեստավոր:

— Ախպեր ջան, արևիդ դուրբան, հսա անտերի թագա որենք գլուխս չի մտնե, բալքի դու խասկացուցես, չեմ գիտե, գլուխս ի դղմե, թե որենք որենքի նմուշ չի, — գանդատում եր ալեհեր մի շինական, — Չորս պատ կտրիչ լաճ ունի, եկան, տարան, ասին կովենք, վոր խայաստան փրկենք, ազատ ապրենք: Ասի—աղեկ, Մալ-տավար ունի. եկան տարան, ասին—Ուտենք, վոր կովենք, խայաստան փրկենք, ազատ ապրենք: Ասի—աղեկ: Տուն-տեղ ունի. ասին—թուրքի բերտն ի, քանդենք, վոր լավ կովենք. խայաստան փրկենք, ազատ ապրենք: Ասի—ետ եւ աղեկ... Պատ կտրիճ լաճերս սպանվան. մալ-տավարս կերան. առուն-տեղս ավրին. ասի—Չհանդամ. մախ ինկերով խարսնիս ի, ինչ կուղի ելնի, թաք լա խայաստան փրկվի. ազատ ապրենք... Աղեկ. թե խայաստան փրկվելն եր, փրկվավ, թե անտեր ուռուս ի

գալու յեր, յեկավ, ապա աղատ ապրել դժր մնաց... Եսա անաստված կառավարութեան թուրքից ել ընթար դուրս եկավ. կթալանի, հա կթալանի: Ախպուրս ասեմ, մկա ունեմ- չունեմ չորս վոչխար, յերկու թիղ արտ, իտոր դիմաց մի տուն անոթի-տկուր ճիծ-պիծ... Պաշտոնյաներն եկան թե — տա- սանորդ տուր: Ասի — չեմ կանա: Ասին — հրաման վերեն ի իկե, Ասի — չեմ կանա: Ինոնք — խա, յես — չե. համա — չես վճարեղ ընցավ: վոչխարներս տվին առաջ, տարան: Դեհ. ար- դար մարդ ես, դու ապա, եսա ելավ խայի որե՞նք, ել մ դառ դատենք, դատմըկ նստենք. ել մ ավեր, ել մ թալմն... Կարգ-կանոն մնաց են, մենակ թե սուխ լսանեցին, սխտոր տնկին...

— Իրոք, վոր ատանք բան չըլլար, անպիտանները որենք ըսվածը սխալ են հասկցեր, վաղ յեկուր, կամ, վոչ- խարներդ կստանաս, կամ անոնց արժենքը, — խոստանում եր մորյեղբայրս:

Սակայն հաջորդ որը գալիս եր գաղտնի վոստիկանը, սո- վորական քաղաքացու շորերով, ու խեղճ գյուղացուն, վորպես նոր Վեսպուրականի թշնամու, հրմշտկելով բանտ տանում:

Այդպես եր հրամայել Արամ փաշան՝ իշխանության հիմ- քըն անասասան պահելու համար:

X.

— Մեծ հույս ունեմ... ասելով, այդ յերեկո Մարկոս եֆենդին յեկավ մոր յեղբորս տուն խնջույքի: Որվա պատ- վավոր հերոսը համարվում եր Արամ փաշան, վոր հրավիր- ված եր հատկապես հայ-թուրք լքված գյուղերը ծախելու Շատին եյին հող գնել. յերբորդութունն ել եր ուղում ոգտվել հանգամանքից:

Մորյեղբորս տղան, վոր ներկա յեր ամբողջ խոսակցու- թյան, ուրախ-ուրախ ինձ հայտնեց իրա համար ցնծալի նորութունը —

— Գիտե՞ս, Լալիկ, շուտով մենք գյուղ կունենանք... ճինինի, աչքդ ինի... ապա. Արամ փաշեն կասի՝ — քիչ ել կանեմ գյուղի իշխան, դե գնա...

Ու վողեորված մտրակեց փայտե ձին, յերևի իրեն իշ- խան կարծելով: Վոչ մի խնջույք այդքան յերկար չեր տևել:

Լուսաբացին որորվելով գուրս յեկավ Արամ փաշան, գրպանում լիքը վոսկի. խմելուց նրա աչքերն արյունոտվել եյին ու սև-սև բեխերը սարսափելի տեսք եյին տվել նրա անքնութունից թուլացած դեմքին. բաճկոնի տակից ցցվել եր ատրճառակը. իջնում եր ճաղերը բռնած ու ծիծաղում արտակարգ ծիծաղով. նրան հետևում եյին դույզ թիկնա- թահներ:

Դրանից մի քանի ուր անց, մորյեղբորս գնաց Արամ փաշի մոտ գյուղերի վերաբերյալ մնացած պաշտոնական դրու- թյունն ևս ստանալու, մինչդեռ պատասխանել եյին, վոր՝

— Արամ փաշան մի շարք մեծամեծների հետ զիջերով հեռացել ե քաղաքից:

— Իսկ շուտ կվերադառնա, — հարցրել եր մորյեղբայրս:

— Չգիտեմ վոչինչ չասաց:

Ու նա տուն յեկավ կավճի տես գունատ, ինչ վոր վատ նախազգացում տանջում եր նրան: Մի քանի բոպե լուռնստե- լուց հետո նա հանկարծ, չորացած բռնեցքներով տալով չո- րացած կրծքին, մոնչաց:

— Վոսկին երս...

Ծիրանը նոր սկսել եր կաթել:

Ծառի տակ պառկած յերգում եյինք:

Ծիրան, ծիրան կաթուկ արա իմ բերան...

Ու կարմրաթուշ ծիրանը, կարծես հրավերի կարոտ, նա- զանքով պոկվում եր ծառից:

Իսկ մեզանից մեծերը ծաղկանոցում նստած և ձեռա- գործում եյին և խոսում:

— Երանեկ իմ մարդ բոյով-բոյով ելներ, երկեն-երկեն բեխեր ունենեմ, անուն ել Արամ ելներ... փափսում եր մեկը:

— Ասա հաղը Արամ փաշա ելներ...

Բիչ անց նրանցից մեկը հուզված շարտեց ձեռագործը:

— Խաչ գիտի, մեր մերերը ծուռ են, լինչ իմանամ, դիկ տանող կերևի, չեհե, սաղ կմնամ. չեմ մնա, ինչի՞ մկավե չարչարվեմ, ջեհեղ պատրաստեմ, հը...

— Յա յես լինչ իմանամ, անտեր մարդուս վոտ լինչ չափի կելնի, վոր են հաշվով գուլպա գործեմ, — ձայնեց յերորդը, — նույպես ձեռագործը գցելով:

Ապա յես լինչ իմանամ, կիսուր կեսրեր—կունենամ, վոր մունջ նստիր եմ ինոնց խամար փափուջ կնդեմ...

Յեվ հանկարծ... Գաղթ, գաղթ

— Գաղթ... գաղթ... կրկնեցինք մենք դեպի տուն վաղ-ելով:

Իսկ ծիրանները մեր հետևից կաթում էին, կաթկթում...

Ահազանգ եր քաղում:

— Գաղթ...

— Յանի թե լինչ ասել ի գաղթ, — հարցնում էին մարդիկ անաբեկ:

— Ապա քեռին... չե՞ վոր մեղ փրկելու խամար եկալ...

— Ռուսը կուզի զոռով գաղթեցուցել... Ուայաստան կուզի առանց խայի... բացատրում եր տարիքոտ մի մարդ:

— Բան ասիր դու յեւ... առանց խայի Ուայաստան ուռն լինչ կանի... ընդհատեց մեկը հուզված:

— Են կանի, վոր Ռուսաստանից կողակներ կբերի, կլցի Ուայաստան, ինչիս վոր Ալաշկերտ լցուց...

Յերկնում եր Ողիկենց հարսը. փողոցով անցնող ժխորը տեսնելով՝ ճչած ու քարի պես անշունչ զարնվեց հատակին:

Հոգեվարքումն եր Արչյան Ոհանը, փողոցով անցնող ժխորը տեսնելով՝ ճչաց ու քարի պես անշունչ զարնվեց հատակին:

Դեռ շարունակվում եր Աղախանեց հարսանիքը. Մարկոս եֆենդու կույս աղջիկ՝ նազելի Նոյեմին (ըստ դպրոցի խաչած դրում, համար առաջին) հարսանեկան շորերում՝ ասես սուրբ հրեշտակ, հանկարծ տեսավ փողոցով անցնող ժխորը՝ հեկեկաց:

— Ասլա մեր մեղրամիս...

Հուլիսի 18-ն եր. արնոտ վերջալույս:

Սկսվեց գաղթը

Մարդկային մի մեծ ալիք բաժանեց մեղ մորյեղորոս ընտանիքից:

Վերջին անգամ նրան տեսա Բերկրու մրտ:

Ճանապարհը ձգվում եր նեղ կիրճով: Բյուրեղերը սարե-րից կրակում էին մեղ վրա. համադարձը խառնվելով Բանդի Մահու գետի մոնչոցի ու մարդկանց վայնասունի հետ, կրկնապակվում եր լեռներում: Սպանվածներն ու վերավոր-ները փռվում էին հնձվող հասկի պես, տրորվում էին դեռ ևս կենդանի մնացածները փաղչող վոտների տակ: Հուսա-հատությունից գցում էին յերեխաներին. կամ ամբողջ ըն-տանիքով նետվում գետը ու դիակացած գնում, գնում...

Չէի իմանում, կայլին մերոնք. հրացանաձգության ժա-մանակ կորցրել էի նրանց, չնայած, վոր մայրս իմ ու քրոջս փեշերը կապել եր իրար ու ամուր բռնել... Կանչում էի մորս, տատիկիս ու փավող դիակների վրայով վազում—վազում... Հենց այդ բողբոջին եր, վոր պատահեցի մորյեղ-բորս. ինչ չճանաչեց, չափազանց ցրված եր յերևում: Մո-տեցա մերոնց մասին տեղեկանալու, սակայն առանց ինձ վրա ուշադրություն դարձնելու հանկարծ վազեց: Պարտա-պան եր տեսել...

— Վոսկիներս, գյուղերս...

Տառս փռվել եր կոնակի վրա: Աբոզն անցել եր վրայով: Դեռ ցնցվում եր, յերբ պատահեցի:

— Տա-ա-տի, այ տատի...

Նրա ալյանդակորեն դուրս ցցված պտուղներն ինձ ճա-նաչեցին: Բազուկները շարժեց իր Լալիկին գրկելու, բայց չկարողացավ: Ցավից խղճալիորեն ծամածուկեց դեմքը: Ու մշուշոտ աչքերը փակվեցին: Ընդմիջում...

Արյան վերջին շիթերով վողողեց նա կրծքին պահած Խրիմյանի նկարն ու մեռավ:

— Տա-ատի, այ տատի...

Ինչ վոր ձեռներին շարունակեցին ինձ ճանապարհից հեռու:

Անցնում եր բանակը. քաղաքի մեծերն ու դաշնակցա-կաններն բազմել էին զինվորական կառքերում, ու ծածկ-վել մոմոլաթներով: Ընկույզաչափ կարկուտ եր դալիս:

Յերեխաները ճչում էին մեծերի փեշի տակ մտած. մե-ծերը գալարկտվում էին յերեխաներին հովանի գառած:

Բանակն անցնում եր շտապ, կոխկռտելով անցնողներին.

— Մեղ տվիք շան-գելի բերան ու կիտխնեք, հա՛, եհա ձեր յոթ խերն անիծեմ... վորոտաց մեկը դայրույթից քար շարտելով:

Ոֆիցերն իսկույն որորվեց, ապա պատուած դանդով վայր ընավ կառքից:

— Ոխայ, որայ... խփողի ձեռաց մեռնեմ, — բացականչեց մի դուդու, — դարկե՛ք, դարկե՛ք, վոր մեր մնձված սիրտ խովնա: Բա լ՛նչ ենք արել վոր մեզ ըսըսկնա արիք վերանա, զցիք սար-ձոր:

— Խփե՛ք, ձեր հոգուն մատաղ, տղեյներ, — տոն եր տալիս քանքան Մաթոսը, — ուռուսին ել, դաշնակին ել, մեք վախենա... երկունս ել մեկ շուն, մեկ սանդի կտավ...

Ու սպառնական ձեռներ, ձեռներում՝ քար, անտառի պես բարձրացան ողում:

Ոֆիցերները կրակում եյին ու փախչում ավելի շտապ:

— Զարկե՛ք մեկ վախենա, տղեյներ, ջհանդամ թե կմեռնենք, առանց են ել սաղ-սալամաթ տեղ չենք խասնե, — բորբոքում եր քան քան Մաթոսը:

Ու քար եր, վոր տեղում եր բանակի ու բանակում խլրղի պես կուչ յեկած քաղաքի մեծավորների վրա ու գընդակ եր, վոր տեղում եր ժողովրդի ու բանակի հետևից ընկած կոծողների վրա...

Յեվ մահացողի ճիչ և խնդության ձայներ:

Ընդհանուր արամադրությունից վոգեորված, յես ել քար վերցրի, յերբ հանկարծ մի սուր տաքություն զգալով թեկունքումս՝ ընկա:

Մարմնիս վրայով վազում եր արյունը:

— Ծո մա՛... ծո մարե՛...

1927 — 1928

Յուվա

30 400.

30877

Цена 30 коп.

Х. 3.

Л. ТАРГЮЛЬ

КОГТИ

На армянском языке

ЦЕНТРАЛЬНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО НАРОДОВ СССР.
Москва, центр, Никольская, 10.